

AAN DE SLAG MET ACTIEF BURGERSCHAP

Handreiking voor scholen PO en VO

Peter Franken
Dolf Hautvast
Jan van Hoeij
Mirjam Stroetinga

Deze publicatie is onder verantwoordelijkheid van KPC Groep ontwikkeld in een samenwerking tussen de Landelijke Pedagogische Centra.
De publicatie is totstandgekomen in het kader van SLOA-projecten gefinancierd door het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.

Illustratie omslag: Zara Zdrojowska

Bestelnummer 2.350.11

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
(Deze bepaling is niet van toepassing op de in deze publicatie opgenomen werkbladen.)

© 2003, KPC Groep, 's-Hertogenbosch

Inhoud

Inleiding		3
Deel 1	Inventarisatie en visieontwikkeling	5
1A Inventarisatie		7
Instrument 1	Beginsituatie	9
Instrument 1A	Inventarisatie en classificatie van burgerschapsactiviteiten	10
<i>Werkblad 1A</i>	<i>Inventarisatie en classificatie van burgerschapsactiviteiten</i>	<i>11</i>
Instrument 1B	Totaaloverzicht van reeds bestaande burgerschapsactiviteiten	12
<i>Werkblad 1B</i>	<i>Totaaloverzicht</i>	<i>13</i>
Instrument 1C	Classificatie burgerschapsactiviteiten naar competenties	14
<i>Werkblad 1C</i>	<i>Classificatie burgerschapsactiviteiten naar competenties</i>	<i>15</i>
Instrument 2	Leerlingeninterview	16
<i>Werkblad 2</i>	<i>Leerlingen interviewen leerlingen over Actief Burgerschap</i>	<i>17</i>
Instrument 3	Domeinen van Actief Burgerschap	19
<i>Werkblad 3</i>	<i>Turflijst Burgerschapsdomeinen</i>	<i>20</i>
1B Visieontwikkeling		21
Instrument 4	Het begrip Actief Burgerschap	23
Instrument 4A	Acht stellingen over Actief Burgerschap	24
<i>Werkblad 4A</i>	<i>Acht stellingen over Actief Burgerschap</i>	<i>25</i>
Instrument 4B	Definities van onderwijs voor burgerschap	27
<i>Werkblad 4B</i>	<i>Definities van onderwijs voor burgerschap</i>	<i>28</i>
Instrument 5	Opvoedingsdoelen	30
<i>Werkblad 5</i>	<i>Opvoedingsdoelen</i>	<i>31</i>
Deel 2	Richtingbepaling	33
Instrument 6	Beslispunten voor richtingbepaling en invulling	35
Instrument 7	Organisatiemodellen	37
Instrument 7A	Mogelijke invullingen organisatie Actief Burgerschap PO	38
<i>Werkblad 7A</i>	<i>Mogelijke actievoorstellen Actief Burgerschap PO</i>	<i>42</i>
Instrument 7B	Organisatiemodellen VO	43
<i>Werkblad 7B</i>	<i>Organisatiemodellen VO</i>	<i>46</i>
Instrument 8	Ideeënlijst burgerschapsactiviteiten	47
Deel 3	Invulling	49
Instrument 9	Inventarisatie externe contacten	51
<i>Werkblad 9A</i>	<i>Inventarisatieschema externe contacten</i>	<i>52</i>
<i>Werkblad 9B</i>	<i>Standaardbrief voor inventarisatie externe contacten</i>	<i>53</i>

Instrument 10	Planning en evaluatie	54
Instrument 10A	Het kiezen van een opdracht	55
<i>Werkblad 10A</i>	<i>Het kiezen van een opdracht</i>	56
Instrument 10B	Een plan van aanpak	57
<i>Werkblad 10B</i>	<i>Een plan van aanpak</i>	58
Instrument 10C	Evaluatie	60
<i>Werkblad 10C</i>	<i>Wat heb ik gedaan?</i>	61
<i>Werkblad 10D</i>	<i>Terugblik</i>	62
Instrument 11	Burgerschapscompetenties	63
Instrument 12	Beschrijven van en reflecteren op competenties	65
<i>Werkblad 12</i>	<i>Beschrijven van en reflecteren op competenties</i>	68
Instrument 13	Verwerven van competenties	69
<i>Werkblad 13</i>	<i>Verwerven van competenties</i>	72
Instrument 14	Ideeën voor PR-activiteiten	74
Instrument 15	Monitor Actief Burgerschap	75
<i>Werkblad 15A</i>	<i>Monitor op schoolniveau</i>	76
<i>Werkblad 15B</i>	<i>Monitor op leerlingenniveau</i>	77
Bijlagen		81
1	Begripsverkenning	83
2	Actief Burgerschap in de kerndoelen en eindtermen	109
3	Leergebiedoverstijgende (tussen)doelen	115
4	Aanbevolen internetsites (url's)	119
5	Aanbevolen literatuur	121
6	Nuttige adressen	123

INLEIDING

Voor u ligt een handreiking met de titel: Aan de slag met Actief Burgerschap.

Zoals de titel van deze handreiking al aangeeft is dit stuk bedoeld voor scholen die aan de slag willen met Actief Burgerschap. Om hen op weg te helpen bevat deze handreiking een verzameling instrumenten, hulpmiddelen, tips en adressen. Elk instrument wordt vooraf gegaan door een korte beschrijving en gebruiksaanwijzing, waardoor verhelderd wordt hoe en op welk moment het instrument ingezet kan worden.

Deze handreiking verschijnt gelijktijdig met twee andere publicaties over Actief Burgerschap, te weten: een uitgangspuntendocument met als titel: Scholen voor Actief Burgerschap én een inventarisatie van praktijkvoorbeelden getiteld: Actief Burgerschap; Good practices in scholen. Het uitgangspuntendocument geeft achtergrondinformatie over het thema Actief Burgerschap, en de inventarisatie biedt beknopte beschrijvingen van een reeks voorbeeldige praktijken. Waar nodig zal in de handreiking verwezen worden naar deze publicaties.

Net als voor veel scholen geldt ook voor de schrijvers van deze handreiking dat Actief Burgerschap een heel nieuw thema is. De ideeën die in de handreiking aangedragen worden, zijn nog in ontwikkeling. De handreiking kan daarom niet begrepen worden als een statisch, voltooid document. Het biedt geen vast voorgeschreven marsroute die elke school moet volgen, maar een voorzet, waarmee scholen vanuit hun eigen specifieke beginsituatie aan de slag kunnen op een manier die bij hen past.

In de handreiking is uitgegaan van een eenvoudige werkdefinitie van Actief Burgerschap, die in het project gekozen is. Die definitie luidt:

*Het zelfstandig verantwoordelijkheid nemen door leerlingen
voor gemeenschapsbelangen binnen of buiten de school.*

De keuze voor een praktische, handige definitie komt overeen met de opzet van deze handreiking. Het is de bedoeling dat niet enkel schoolleiders en docenten, maar ook leerlingen toegang hebben tot het thema Actief Burgerschap. Immers: Actief Burgerschap krijgt pas vorm wanneer leerlingen en docenten de verantwoordelijkheid voor (belangen van) de gemeenschap gaan delen.

In de handreiking is gekozen voor een opbouw in een aantal delen, die er als volgt uitziet:

- Deel 1 Inventarisatie en visieontwikkeling
- Deel 2 Richtingbepaling
- Deel 3 Praktische invulling

In Deel 1 worden daarbij naast elkaar twee sub-delen onderscheiden, die in willekeurige volgorde plaats kunnen vinden: Inventarisatie en visieontwikkeling. Vaak zal het ook zo zijn dat de visie zich al enigszins ontwikkelt wanneer men een inventarisatie aan het maken is.

En omgekeerd zal tijdens de visieontwikkeling de inventarisatie een rol spelen.

Deel 2 biedt een aantal instrumenten inclusief werkbladen, die na de inventarisatie en

visieontwikkeling tot een beslissing kunnen leiden over het al dan niet aan de slag gaan met Actief Burgerschap.

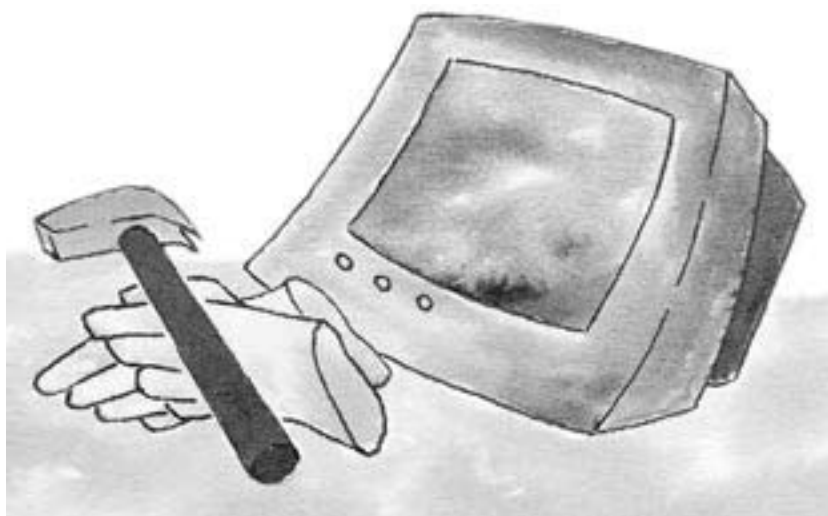
Deel 3 tenslotte biedt concrete instrumenten met werkbladen voor de vormgeving van Actief Burgerschap in de schoolpraktijk.

Deze opbouw in delen is niet bedoeld als voorschrift maar als suggestie. Een school kan zelf, in overeenstemming met de eigen beginsituatie en wensen, beslissen van welke instrumenten, tips, en hulpmiddelen ze gebruik maakt.

Tot slot met een knipoog nog een kleine opmerking over de gevolgen van Actief Burgerschap.

Actief Burgerschap moedigt leerlingen aan meer verantwoordelijkheid te nemen in hun omgeving. De ervaring leert, dat leerlingen deze verantwoordelijkheid graag nemen, zeker waar het gaat om activiteiten die aansluiten bij hun eigen interesses. Wanneer een school er voor kiest aan de slag te gaan met Actief Burgerschap, kan zij erop rekenen dat haar leerlingen mondiger, actiever en meer betrokken worden bij het gehele gebeuren op de school. Dit kan bij schoolleiders en docenten best eens wat aarzelingen opleveren, te meer wanneer zij gewend waren zelf de gang van zaken in het schoolgebouw en in de les te regelen. Aan de andere kant zal men zich wellicht verbazen over de energie, de originaliteit en de creativiteit van de leerlingen.

Rest ons nog eenieder, schoolleiding, docenten én leerlingen, veel pionierplezier toe te wensen met het thema Actief Burgerschap!

DEEL 1

INVENTARISATIE EN VISIEONTWIKKELING

1A INVENTARISATIE

INSTRUMENT 1 BEGINSITUATIE

De eerste instrumenten en werkbladen in deze handreiking hebben tot doel de beginsituatie van de school in kaart te brengen. De beginsituatie is op elke school anders, maar bijna alle scholen doen al iets op het gebied van Actief Burgerschap.

Om de reeds bestaande activiteiten in kaart te brengen en de aard van deze activiteiten vast te stellen, kan gebruik gemaakt worden van Instrument 1 A.

Instrument 1A Inventarisatie en classificatie van burgerschapsactiviteiten

In de linker kolom van Instrument 1A, zoals weergegeven op het bijgevoegde werkblad 1A, kunnen bestaande burgerschapsactiviteiten worden ingevuld. Enkele tips bij het invullen van de burgerschapsactiviteiten:

- Betrek leerlingen in dit vroege stadium al bij Actief Burgerschap door hen mee te laten denken in deze inventarisatie.
- Sommige activiteiten zijn zo voor de hand liggend, dat er niet meteen aan gedacht wordt. Vraag daarom aan verschillende mensen uit het team om erover mee te denken.

In deze linker kolom wordt onderscheid gemaakt tussen vier gebieden waarop burgerschap geoefend kan worden, namelijk: Politiek, economisch, sociaal en cultureel. De voorbeelden die bij elk gebied genoemd worden zijn louter bedoeld als een eerste opstap bij het invullen.

De aard van de activiteit bepalen

De burgerschapsactiviteiten van uw school staan nu op een rijtje in de linkerkolom van Instrument 1A.

Ondanks dit overzicht van de bestaande activiteiten is het echter nog niet duidelijk van welke aard deze activiteiten zijn. Daartoe kunnen per activiteit de volgende vragen worden gesteld:

- Is de activiteit een vast onderdeel van het schoolprogramma?
- Heeft de activiteit een relatie met de wereld buiten de school?
- Richt de activiteit zich op een gemeenschapsbelang?
- Sluit de activiteit aan bij het reguliere lesprogramma?
- Sluit de activiteit aan bij buitenschoolse ervaringen en interesses van leerlingen?
- Nodigt de activiteit leerlingen uit om zelfstandig te werken?

Deze vragen komen in beknopte vorm terug in de overige zes kolommen van Instrument 1A.

Per activiteit kunt u in het instrument op de volgende wijze de zes vragen beantwoorden:

Het antwoord is nee	U vult het cijfer 1 in
Het antwoord is soms	U vult het cijfer 2 in
Het antwoord is ja	U vult het cijfer 3 in

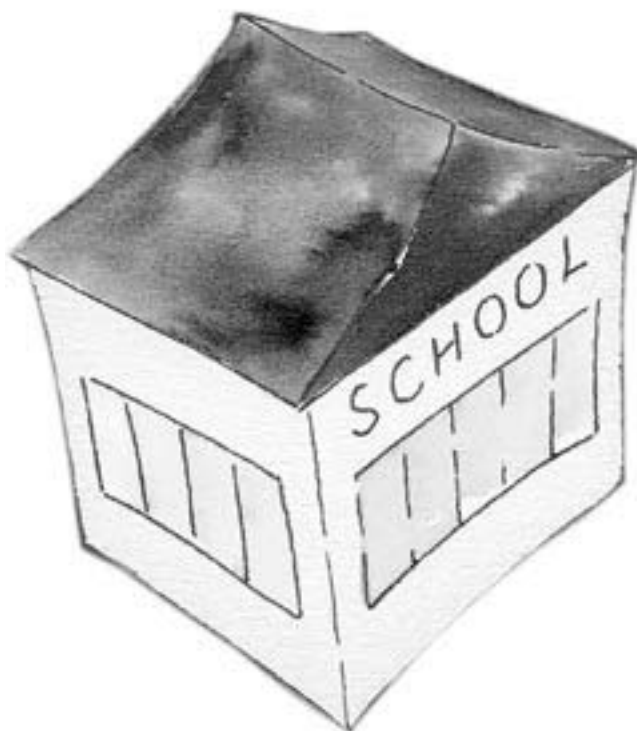
Als u deze vragen voor elke op uw school bestaande burgerschapsactiviteit heeft beantwoord, is er een overzicht ontstaan in de vorm van eentjes, tweetjes en drietjes. Daarmee kunt u verder naar Instrument 1B.

Instrument 1B Totaaloverzicht van reeds bestaande burgerschapsactiviteiten

Instrument 1B met bijbehorend werkblad kan gebruikt worden om een totaaloverzicht te krijgen van de aard van de reeds bestaande burgerschapsactiviteiten.

Het invullen werkt als volgt.

Per kolom, dus per vraag, worden de bij 1A gescoorde eentjes, tweetjes en drietjes bij elkaar opgeteld. Dit getal wordt vervolgens gedeeld door het aantal activiteiten waar op gescoord is. Er ontstaat nu een gemiddeld cijfer dat ergens tussen de één en de drie ligt. Op het werkblad van Instrument 1B kan deze waarde worden aangegeven door het aantal hokjes in te kleuren tot en met het hokje dat correspondeert met het gemiddelde cijfer. Doet u dit voor alle 6 kolommen uit Instrument 1A, dan krijgt u een totaal overzicht van de aard van de reeds bestaande burgerschapsactiviteiten op uw school. Dit resultaat kunt u meenemen in het proces van richtingbepaling, verderop in deze handreiking.

Werkblad 1B Totaaloverzicht

Kenmerken Werkblad 1A	Gemiddelde scores				
Structureel					
Relatie met buiten					
Gemeenschapsbelang					
Aansluiting bij het lesprogramma					
Aansluiting bij buitenschoolse ervaringen					
Zelfstandigheid leerling					
	1,0	1,5	2,0	2,5	3,0

Instrument 1C Classificatie burgerschapsactiviteiten naar competenties

Instrument 1C is bedoeld om de bestaande burgerschapsactiviteiten te toetsen op competenties. Tijdens activiteiten gericht op het ontwikkelen van Actief Burgerschap kunnen leerlingen werken aan verschillende burgerschapscompetenties. Deze competenties zijn:

- Functionele rollen vervullen
- Kritische meningsvorming
- Relaties aangaan en onderhouden
- Andere mensen helpen
- Belangen behartigen
- Conflicten hanteren
- Meedoen in besluitvorming
- Verantwoordelijkheid nemen voor het eigen leren

Voor een uitvoerige beschrijving van deze competenties kunt u Instrument 11 raadplegen.

Het invullen van Instrument 1C gaat als volgt.

In de meest linker kolom op het werkblad vult u opnieuw de activiteiten in die op uw school reeds bestaan. Vervolgens vult u achter elke activiteit in aan welke burgerschapscompetenties leerlingen werken wanneer ze bezig zijn met de desbetreffende burgerschapsactiviteit. Dit kunt u doen door de bijbehorende vakjes aan te kruisen.

In het onderste deel van het schema kunt u het totaal aantal kruisjes per competentie weer-geven. U heeft dan een overzicht in welke verhouding er aan de verschillende burgerschaps-competenties gewerkt wordt op uw school. Deze resultaten kunt u meenemen in het proces van de richtingbepaling. Het zou kunnen dat u er als school voor kiest sterker in te zetten op een bepaalde competentie, omdat die nog weinig geoefend wordt in de huidige situatie. Of dat u besluit door te gaan op de reeds bestaande koers, omdat u daar bij nader inzien tevreden over bent.

INSTRUMENT 2 LEERLINGENINTERVIEW

In het kader van Actief Burgerschap is het voor scholen van belang te weten welke activiteiten leerlingen buiten school al ondernemen op het terrein van burgerschap. Zijn zij actief in de buurt, bij een vereniging, hebben ze een bijbaantje, hebben ze een dienstverlenende functie, zorgen ze voor iets of iemand? En wat leren ze van deze ervaringen? Zouden ze het leuk vinden die ervaringen op school aan de orde te stellen? En nog een stapje verder: Zouden ze er wat voor voelen dat de school dit soort ervaringen mogelijk zou maken? Aan welke activiteiten denken ze dan? En welke ondersteuning zouden leerlingen daarbij van de school wensen?

Het houden van interviews met leerlingen kan een middel zijn om deze informatie boven water te krijgen. Het geeft de school inzicht in de leeromgevingen waar leerlingen zich buiten de school in bevinden en waar de school wellicht op in kan haken of een aanvulling op kan geven.

Instrument 2 biedt een serie vragen die aan leerlingen voorgelegd kan worden.

Om de betrokkenheid van leerlingen bij burgerschap te vergroten is het aan te raden leerlingen elkaar te laten interviewen.

De resultaten van hun interviews kunnen vervolgens in klassenverband worden nabesproken en op het bord worden geïnventariseerd.

Voorbeeldvragen voor dat terugkoppelmoment zijn:

- Wat heb je ontdekt over de interesses van je klasgenoot?
- Welke activiteiten doet je klasgenoot zoal in zijn vrije tijd?
- Wat vond je klasgenoot ervan om op school aan de slag te gaan met burgerschap?
- Welke goeie ideeën heb je gehoord ?
- Wat voor soort klusjes vindt je klasgenoot het leukst?
- Welke kritiek had je klasgenoot op het idee om aan de slag te gaan met burgerschap?
- Hoe zou de school burgerschapsactiviteiten kunnen belonen?

De resultaten die in de nabespreking naar boven komen kunnen op verschillende manieren worden verwerkt.

Een paar voorbeelden:

- Leerlingen maken een boekje van alle activiteiten die in deze klas door hen gedaan worden.
- Leerlingen schrijven in de schoolkrant een stoer verhaal over een ervaring die iemand buiten school heeft beleefd.
- Leerlingen gaan een kijkje nemen bij iemand die iets bijzonders doet in zijn vrije tijd. Ze maken er foto's van en organiseren op school een tentoonstelling.

De leerlingen bedenken zelf wat ze met alle nieuwe informatie gaan doen.

Instrument 2 geeft in de vorm van het Werkblad 2 een opdrachtenblad voor leerlingen, aan de hand waarvan ze elkaar kunnen interviewen.

De vragen kunnen om de standpunten van leerlingen in beeld te krijgen eventueel ook door docenten aan een representatieve groep leerlingen worden gesteld.

Werkblad 2 Leerlingen interviewen leerlingen over Actief Burgerschap

Uitleg

Jouw school is bezig een project te starten over Actief Burgerschap. De school vindt het namelijk belangrijk dat leerlingen verantwoordelijkheid leren nemen voor gemeenschapsbelangen in hun omgeving. Veel leerlingen doen dat al. Maar hoe ze dat doen en wat ze ervan zouden vinden om ook op school meer verantwoordelijkheid te nemen, weet jouw school nog niet. Daarom wordt aan jou gevraagd een interview te houden met een klasgenoot. Het interview gaat over wat je klasgenoot al doet aan Actief Burgerschap en wat je klasgenoot ervan zou vinden als daar op school aandacht voor zou zijn.

Om je op het interview voor te bereiden vind je hieronder wat informatie en een paar tips voor het houden van een interview. Wat er met de uitkomsten van het interview gedaan wordt hoor je van je docent. Succes!

Wat is Actief Burgerschap?

Actief Burgerschap = uit eigen beweging verantwoordelijkheid nemen voor gemeenschapsbelangen, op school en daarbuiten.

Voorbeelden buiten school

- Babysitten bij een buurmeisje
- Helpen in de kantine van de voetbalclub
- Collecteren voor een goed doel
- Een oude buurvrouw helpen met boodschappen doen
- De hond uitlaten voor een zieke buurman
- Meehelpen bij de lokale radio
- Een stukje schrijven voor de plaatselijke krant
- Grasmaaien bij de honkbalvereniging
- Helpen met de website van de scouting
- ...

Het interview

Het interview dat je gaat houden gaat over dit soort klusjes. Veel leerlingen doen wel zo iets, al denk je er niet meteen aan. Aan jou nu de taak om er achter te komen welke klusjes jouw klasgenoot wel eens gedaan heeft, en wat je klasgenoot ervan zou vinden als daar op school aandacht aan zou worden besteed.

Hoe je hier achter komt, en welke vragen je daarvoor gaat stellen, kun je zelf bedenken.

Maar om je wat op weg te helpen staan hieronder een paar tips.

Tips

Een voorbeeldinterview

- Welke klusjes heb jij wel eens gedaan?
- Waarom deed je die klusjes?
- Wat vond je ervan om die klusjes te doen?
- Wat leer je van zo'n activiteit?
- Wat zou je ervan vinden als er op school aandacht besteed zou worden aan zulke ervaringen van leerlingen?
- Stel je voor dat je voor een bepaald vak een opdracht buiten school zou moeten doen. Wat vind je daarvan en hoe zou school die klus het beste kunnen beoordelen?
- Stel je voor dat jouw school zulke activiteiten zou willen organiseren. Naar welke klusjes zou jouw voorkeur dan uitgaan?
- Stel je voor dat jij zelf een activiteit zou mogen kiezen en organiseren. Welke zou dat dan zijn en hoe zou je het aanpakken?
- Leerlingen kunnen op allerlei manieren meer verantwoordelijkheid nemen voor de gang van zaken op school. Welke tips heb je voor jouw school, om leerlingen meer verantwoordelijkheid te geven?

Interviewtechnieken

- Vertel van te voren waar het interview over gaat (*zie uitleg bovenaan dit werkblad*).
- Spreek af hoeveel tijd jullie hebben.
- Stel duidelijke vragen.
- Zorg dat je het antwoord goed begrijpt (vat samen en durf door te vragen).
- Zorg dat je zo goed luistert, dat je straks terug kunt vertellen wat de ander heeft gezegd.

INSTRUMENT 3 DOMEINEN VAN ACTIEF BURGERSCHAP

Het begrip (Actief) Burgerschap wordt met zeer uiteenlopende inhouden gevuld. Toch zal de school, wil ze aan Actief Burgerschap kunnen bijdragen, een nadere keuze moeten maken.

Algemeen worden bij Actief Burgerschap vier domeinen onderscheiden:

- Politiek
- Sociaal
- Cultureel
- Economisch

Elke school kan zelf het gewicht bepalen dat elk van die domeinen krijgt. In het volgende schema worden achterliggende noties over burgerschap aangeduid. Bovendien worden aanzetten gegeven voor invulling van wat de school als oefenplaats kan betekenen, bij voorkeur te betrekken partners en belangrijkste competenties.

Domeinen van Actief Burgerschap				
	<i>Politiek</i>	<i>Sociaal</i>	<i>Cultureel</i>	<i>Economisch</i>
Begrip 'burger'	Richt zich op meningsvorming over politieke topics en participatie in democratische verbanden (clubs, verenigingen, gemeente, staat)	Richt zich op verantwoordelijkheid voor mensen met alle verschillen van dien	Richt zich op ieders culturele bijdragen en identiteit	Richt zich op de eigen rol als kritisch consument en als werknemer met zorg voor de eigen employability
School als oefenplaats	Deelname in democratische besluitvorming en samenwerking	Ervaring met daadwerkelijk helpen aan andere mensen	Meedoen aan culturele activiteiten	Alleen in beroeps- onderwijs: Aanleren van vaardigheden
Partners voor de school	Lokale bestuurders en politici	Lokale zorgverstrekkers	Lokale culturele instellingen	Lokaal bedrijfsleven
Belangrijkste competenties	Argumenteren Overtuigen	Meeleven Omgaan met verschillen	Jezelf presenteren	Onderhandelen

Werkblad 3 Turflijst burgerschapsdomeinen

De resultaten van de leerlingenbevraging worden door de werkgroep met behulp van dit instrument gescoord.

Turf in het onderstaande schema het aantal uitspraken van leerlingen, waaruit behoefte dan wel interesse blijkt voor de volgende domeinen van burgerschap. Voor nadere toelichting op de gebruikte begrippen kan bijlage 1: Begripsverheldering, gebruikt worden (paragraaf 2).

Ieder werkgroeplid scoort eerst voor zichzelf.
Vervolgens worden de uitkomsten vergeleken en besproken.

<i>Burgerschapsdomeinen</i>	<i>Score</i>
Politiek	
Economisch	
Sociaal	
Cultureel	

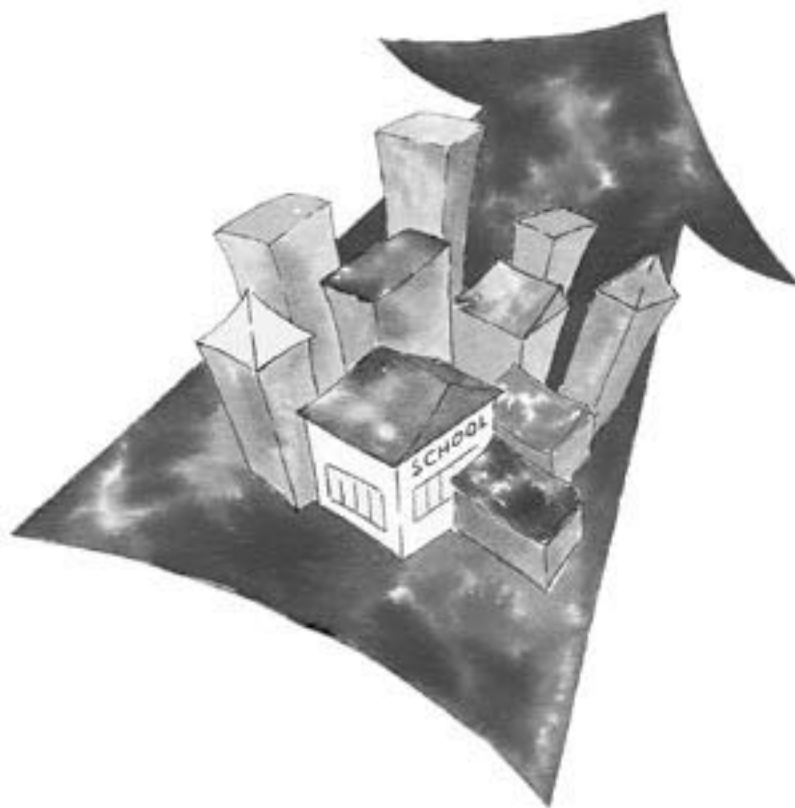
1B VISIEONTWIKKELING

INSTRUMENT 4 HET BEGRIP ACTIEF BURGERSCHAP

Bij de voorbereiding van schoolbeleid ten aanzien van Actief Burgerschap is naast verheldering van de eigen beginsituatie ook eigen visieontwikkeling nodig. De school dient te zoeken naar een invulling voor Actief Burgerschap die past bij de eigen school. Dat wil zeggen:

- Bij de eigen mensen: leerlingen, personeel ouders;
- Bij de eigen maatschappelijke en sociale omgeving;
- Bij de eigen schooldoelstellingen en identiteit.

Hiervoor is het dienstig eerst kennis te nemen van gangbare omschrijvingen van het begrip Actief Burgerschap.

Instrument 4A Acht stellingen over Actief Burgerschap

Het hierna volgende Werkblad 4A geeft in acht stellingen het standpunt weer dat in het project Actief Burgerschap hierover is ontwikkeld. Deze stellingname is uiteraard ter discussie.

Daarom suggereren we ook om in het kader van de eigen visieontwikkeling deze acht stellingen zorgvuldig te bediscussiëren, bijvoorbeeld in de volgende vorm:

- Wijs bij elke stelling iemand aan als verdediger en iemand als aanvaller.
- Laat na de argumentenwisseling van die twee de hele groep zich uitspreken.
- Sluit af met het herformuleren van de stelling voor de eigen school.

Werkblad 4A Acht stellingen over Actief Burgerschap

Stelling 1

Het gaat er vooral om de leerlingen te stimuleren om zelf in situaties binnen en buiten school actief en zelfstandig taken aan te pakken waarmee zij een bijdrage kunnen leveren aan gemeenschapsbelangen. Actief Burgerschap leer je door het te doen.

Stelling 2

Binnen school is Actief Burgerschap te oefenen aan alle aspecten van de school als leefgemeenschap. Dat hoeft zich niet te beperken tot de leerlingenraad of de schoolkrant. Er zijn vele (nieuwe) mogelijkheden voor leerlingen om een actievere rol te spelen in het functioneren van de school met meer verantwoordelijkheden voor besluitvorming en uitvoering.

Stelling 3

Tegelijkertijd stimuleert de school initiatief van leerlingen op buitenschools terrein. Hierbij kan het gaan om traditioneel vrijwilligerswerk, maar ook hier zijn er vele andere mogelijkheden. Daarbij zal ze andere organisaties als partners moeten betrekken. Deze buitenschoolse connectie bestaat natuurlijk al lang. Leerlingen zijn op vele manieren actief buiten school.

Stelling 4

Nieuw is dat nu gepoogd wordt deze binnen- en buitenschoolse burgerschapservaringen te verbinden met het gewone leren op school. Lessen en opdrachten kunnen aansluiten bij wat jongeren in hun burgerschapstaken nodig hebben en op school worden leerlingen geholpen lering te trekken uit hun burgerschapservaringen.

Stelling 5

Beslissend voor het succes is dat deze verbinding ook structureel gemaakt wordt door de inhoudelijke begeleiding aan bepaalde docenten toe te wijzen, door burgerschapservaringen op school te honoreren (studiepunten) en door ze op te nemen in de persoonlijke begeleiding van de leerlingen (mentoren).

Stelling 6

De verantwoordelijkheid van de school voor de buitenschoolse ervaringen is een beperkte. Uitgangspunt is uiteraard het eigen initiatief van de leerlingen. De school kan leerlingen wel stimuleren en helpen bij het aangaan van hun verplichtingen buiten school. Dat veronderstelt wel dat de school zelf ook actief in de gemeenschap staat, een netwerk opbouwt, de buitenwacht betreft bij het onderwijs en zelf waar nodig ten dienste is van de lokale gemeenschap.

Stelling 7

Invoeren van Actief Burgerschap vraagt van de school het opzetten van nieuwe voorzieningen en randvoorwaarden, intern en extern. Een school die zich hiervoor gaat inzetten zal ook moeten nagaan op welke punten in het bestaande activiteitenpakket aanpassingen nodig zijn om dit mogelijk te maken.

Stelling 8

Bevorderen van Actief Burgerschap is niet het toevoegen van een nieuw onderdeel aan het schoolcurriculum. Actief Burgerschap zal alle activiteiten een andere kleur geven.

Instrument 4B Definities van onderwijs voor burgerschap

Actief Burgerschap, zoals hier uitgewerkt, is vooral geënt op de Nederlandse situatie. Het is best mogelijk, dat u in uw eigen discussie op zeker moment vast loopt en behoefte krijgt aan een ander geluid. Dan kan het nuttig zijn een stap terug te doen en het begrip burgerschap zelf nog eens tegen het licht te houden.

Uit een internationale studie is gebleken dat er zo'n 300 definities bestaan die te maken hebben met de ontwikkeling van burgerschap in het onderwijs. Deze definities tonen een aantal overeenkomsten. Het gaat in alle gevallen om het ontwikkelen of behouden van democratie en (grond)rechten, om burgers deel te laten nemen aan facetten van de samenleving, om een nadruk op volwaardige deelname en integratie in de samenleving en om het stimuleren van vormen van samenwerking en het bevorderen van een internationaal perspectief.

Begrippen die terugkomen zijn democratie, rechten, verantwoordelijkheden, tolerantie, respect, gelijkheid, diversiteit en samenleving.

In het Werkblad 4B zijn vier definities van burgerschap van buiten Nederland opgenomen. Deze vier definities geven een goed beeld van de verschillende invullingen die er aan een dergelijk leergebied worden gegeven.

Bij gebruik van dit werkblad zouden we ons de volgende vragen kunnen stellen:

- Wat onderscheidt de vier definities?
- Welke uitwerking van Actief Burgerschap past bij elk van de vier definities?
- Wat past wel en wat past niet bij onze school?

Werkblad 4B Vier definities van onderwijs voor burgerschap

Definitie 1

Onderwijs voor burgerschap en staatsinrichting / maatschappijleer is breed opgezet om diverse aspecten, gerelateerd aan de voorbereiding van jonge mensen op hun rol en verantwoordelijkheid als burgers, te omvatten.

(‘Citizenship or civic education is construed broadly to encompass the preparation of young people for their roles and responsibilities as citizens.’)

Definitie 2

Onderwijs voor burgerschap richt zich zowel op de persoonlijke ontwikkeling van leerlingen als op de politieke en sociale ontwikkelingen in de samenleving op lokaal, nationaal en internationaal niveau. Ten aanzien van de persoonlijke ontwikkeling gaat de aandacht daarbij uit naar de integratie in de samenleving waaronder het overwinnen van structurele belemmeringen van gelijkheid zoals racisme en seksisme. Op politiek en sociaal niveau ligt de nadruk met name op het stimuleren van een sociale orde die veiligheid biedt zonder onderdrukking.

(‘Education for citizenship is concerned with both the personal development of students and the political and social development of society at local, national and international levels. On a personal level, citizenship education is about integration into society. It is about overcoming structural barriers to equality: challenging racism and sexism in institutions, for instance... On a political and social level it is about creating a social order that will help provide security without the need for repression.’)

Definitie 3

Onderwijs voor burgerschap is erop gericht om kennis, vaardigheden en houdingen, en waarden te ontwikkelen die leerlingen in staat stellen om als actieve, mondige en geïnformeerde burgers te participeren in onze [Australische] democratische samenleving, binnen een internationale context.

(‘Citizenship education looks to develop knowledge, skills and attitudes and values which enable students to participate as active and informed citizens in our democratic [Australian] society within an international context.’)

Definitie 4

Onderwijs voor democratisch burgerschap is een concept met meerdere facetten. Het is gericht op de politieke, sociale, economische, culturele, ethische aspecten van moderne democratische samenlevingen en heeft eveneens aandacht voor duurzaamheid en milieu. Onderwijs voor democratisch burgerschap is een levenslang leerproces dat zich richt op het actief en verantwoordelijk deelnemen van het individu aan democratische processen, op het creëren van innovatieve samenwerkingsrelaties tussen verschillende democratische instituten en groeperingen, op gelijkheid, solidariteit en sociale cohesie. (Raad van Europa)

(‘Education for democratic citizenship (EDC) is a multi-faceted concept, touching on political, social, economic, cultural, environmental and ethical aspects of modern democratic societies. A process of lifelong learning... EDC aims at the active and responsible participation of the individual in democratic life, at the creation of innovative partnerships between different democratic institutions/groups, at equity, solidarity, and social cohesion.’)

INSTRUMENT 5 OPVOEDINGSDOELEN

In onderzoek naar opvoedingsdoelen blijken steeds drie clusters van opvoedingsdoelen gevonden te worden:

- 1 *Aanpassing en disciplineren*; met doelen als:
 - gehoorzaamheid
 - goede manieren
 - zelfdiscipline.
- 2 *Zelfstandigheid en kritische meningsvorming*; met doelen als:
 - vormen van een eigen mening
 - leren omgaan met kritiek.
- 3 *Sociale betrokkenheid*; met doelen als:
 - rekening houden met anderen
 - respect tonen voor andersdenkenden
 - solidariteit met anderen.

Opdracht

De leden van de werkgroep geven ieder aan, welke twee opvoedingsdoelen zij persoonlijk het meest vinden passen bij de eigen school.

De resultaten worden vervolgens gescoord in het volgende schema:

Voorkeur voor	Aantal deelnemers
Doel 1 en doel 2	
Doel 1 en doel 3	
Doel 2 en doel 3	

Prof. W. Veugelers onderscheidt drie typen burgerschap die op een specifieke wijze samenhangen met de genoemde clusters van opvoedingsdoelen.

Opvoedingsdoelen	Typen van burgerschap		
	Aanpassingsgerichte burger	Calulerende burger	Kritisch-democratische burger
1 <i>Aanpassing en disciplineren</i>	Erg belangrijk	Erg belangrijk	Minder belangrijk
2 <i>Zelfstandigheid en kritisch-democratische meningsvorming</i>	Minder belangrijk	Erg belangrijk	Erg belangrijk
3 <i>Sociale betrokkenheid</i>	Erg belangrijk	Minder belangrijk	Erg belangrijk
<i>Voorbeeld van een corresponderende vorm van Actief Burgerschap</i>	<i>Helpen van een gehandicapte</i>	<i>Autoriteit benaderen</i>	<i>Meedoen aan maatschappelijke actie</i>

De scores uit het eerste schema toegepast op de burgerschapstypen van Veugelers geven een indicatie van de verdeling van burgerschaps-voorkeuren binnen de werkgroep.

Deze scores zijn een goed uitgangspunt voor discussie. Wat wil de school nu eigenlijk?

Werkblad 5 Opvoedingsdoelen

Verzamel de scores van deze opdracht en van Werkblad 3 in onderstaand schema.
Hiermee is de discussie, die op uw school gevoerd moet worden, ingekaderd.

Opvoedingsdoelen		<i>Aanpassings-gerichte burger</i>	<i>Calculerende burger</i>	<i>Kritisch-democratische burger</i>
Domeinen	SCORES			
<i>Politiek</i>		1	2	3
<i>Economisch</i>		4	5	6
<i>Sociaal</i>		7	8	9
<i>Cultureel</i>		10	11	12

Vragen

- 1 Welk burgerschapstype krijgt de hoogste score?
Is dat een juiste weergave van de schoolvisie?
Bepaal met elkaar welk gewicht de diverse typen moeten krijgen.
- 2 De scores voor de domeinen zijn al bekend.
Bepaal aan de hand daarvan op welke domeinen de school zich in eerste instantie gaat richten.
- 3 De aandacht kan zich nu richten op een of meer van de genummerde cellen, waar de lijnen zich kruisen.
Bespreek met elkaar voor die cel of cellen, welke concrete opvoedingsdoelen de school wil nastreven.
Bijvoorbeeld: Aanpassingsgericht en sociaal (cel 7)
 - Dat leerlingen hun kleding aanpassen aan de situatie waarin ze verkeren
 - Dat leerlingen leren andere mensen te helpen
 - ...

DEEL 2

RICHTINGBEPALING

INSTRUMENT 6 BESLISPUNTEN VOOR RICHTINGBEPALING EN INVULLING

Voor de richtingbepaling beschikt u nu over de volgende gegevens:

- Een overzicht van relevante burgerschapsactiviteiten van uw school;
- Uw beoordeling van die activiteiten op een aantal kwaliteiten die belangrijk zijn bij onderwijs voor Actief Burgerschap;
- Uw uitspraken over wat u verstaat onder Actief Burgerschap;
- Uw uitspraken (aan de hand van de interesses van de leerlingen) over welke domeinen u vooral wilt betrekken.

Met behulp van deze gegevens kunnen nu de noodzakelijke uitspraken gedaan worden om aan de slag te gaan. Daarbij is het goed onderscheid te maken tussen:

- 1 Beslispunten voor richtingbepaling: Organisatiemodel en soorten activiteiten. Pas als daarover duidelijkheid is heeft het zin te starten met de nadere invulling.
- 2 Beslispunten voor invulling.

Beslispunten voor richtingbepaling

- 1 Welk organisatiemodel voor Actief Burgerschap past het best bij uw school?

Hierbij kan gedacht worden aan:

- een *reactief* model, waarbij de verantwoordelijkheid zoveel mogelijk bij de leerlingen zelf gelegd wordt en de school vooral reageert op wat zij vragen;
- een *actief* model, waarbij de school zoveel mogelijk onderwijskundige voorwaarden vervult om leereffect te halen uit binnen- en buitenschoolse burgerschapservaringen;
- een *pro-actief* model, waarin de school het accent vooral legt op het optimaal functioneren van de driehoek school, leerling en taakgever, ieder met hun eigen inbreng;
- een *responsief* model, waarin de school zich vooral richt op het ondersteunen van de leerling om inzake burgerschap zelf keuzes te maken en verantwoordelijkheid te nemen.

Voor een nadere uitwerking zie Instrument 7A en 7B Organisatiemodellen voor po en vo.

- 2 Wat zijn geschikte burgerschapstaken?

Hierbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan:

Binnen school

- Politiek leerlingenparlement, klassenvertegenwoordigers
- Sociaal peer-tutoring, mediation op klassenniveau
- Cultureel schoolkrant, culturele optredens
- Economisch verzorgen van het winkeltje, organisatie van acties, feesten, excursies

Buiten school

- Politiek discussies in de lokale gemeenschap (toekomstplannen, milieu et cetera)
- Sociaal vrijwilligersactiviteiten (ouderen/jongeren et cetera)
- Cultureel kerken, jongerenorganisaties, muziekgroepen et cetera
- Economisch stages, goede doelen activiteiten (sponsoring)

Voor meer ideeën: Zie Instrument 8, Ideeënljst burgerschapsactiviteiten, en de begeleidende publicatie: Actief Burgerschap; Good practices in scholen.

Waarschijnlijk zijn leerlingen zelf de beste raadgevers.

Beslispunten voor invulling

3 Welke eisen moeten gesteld worden aan burgerschapstaken?

Hierbij kan gedacht worden aan:

- Er is een duidelijk gemeenschapsbelang in het geding.
- Het moet gaan om onbetaald werk.
- Er moet geleerd kunnen worden (geen monotoon routine werk).
- De gevraagde inspanning moet tevoren duidelijk zijn en in een redelijke verhouding staan tot de te verwachten leeropbrengst.
- Externe taakgevers zijn bereid ook in het leerproces te investeren.

4 Welke taken moeten door school worden aangepakt?

Hierbij valt te denken aan:

- Een inventarisatie van burgerschapsactiviteiten van leerlingen buiten school (Instrument 2).
- Werven van burgerschapsactiviteiten buiten school.
- Zoeken van sprekers over onderwerpen die kunnen leiden tot burgerschapsactiviteiten.
- Zorgen voor media-aandacht voor de inzet van school voor burgerschap (Instrument 13).
- Zorgen voor promotie van Actief Burgerschap binnen school (Instrument 13).
- Opzetten van de begeleiding van leerlingen tijdens burgerschapsactiviteiten (over inhoud, persoonlijk functioneren).
- Opzet voor contacten met taakgevers.
- Afspraken over het stapsgewijs inoefenen van vaardigheden (Instrument 10).
- Reflectie/nabespreking met de leerlingen (Instrument 10, 12 en 14).

5 Wie moeten daarvoor betrokken worden?

Hierbij valt te denken aan:

- Mentoren.
- Docenten die verantwoordelijk zijn voor de diverse buitencurriculaire activiteiten van de school.
- Bepaalde vakdocenten (maatschappijleer, geschiedenis, muziek et cetera).
- Schoolleiding (externe contacten).
- Leerlingen.

INSTRUMENT 7 ORGANISATIEMODELLEN

In het uitgangspuntendocument Scholen voor Actief Burgerschap zijn vier algemene modellen beschreven voor de organisatie van burgerschapsactiviteiten. Daarbij is onderstaand schema gehanteerd.

	Reactief	Actief	Pro-actief	Adaptief
<i>Inhoud burgerschap</i>	Besluitvorming	Besluitvorming Vakinhouden	Besluitvorming Vakinhouden Vakoverstijgende activiteiten Samenwerking met omgeving	Besluitvorming Vakinhouden Vakoverstijgende activiteiten Samenwerking met omgeving
<i>Rol leerling</i>	Meedenken over wat zich voordoet	Zelf punten aandragen	Taak kiezen van een lijst (intern of extern)	Zelf taak formuleren (intern of extern)
<i>Relatie met externe partners</i>		Informant	Gemeenschappelijke belangen	Medeopvoeder
<i>Rol leerkracht</i>	Processturing	Processturing en inhoudelijke input	Bewaken van de voortgang	Begeleiden van de leerling
<i>Vraag aan schoolorganisatie</i>	Raadplegen	Faciliteren	Sturen	Integreren

Dit algemene schema wordt hierna uitgewerkt voor po en vo afzonderlijk. Het is zaak een model te kiezen dat past bij de eigen organisatiecultuur

Instrument 7A Mogelijke invullingen organisatie Actief Burgerschap PO

Met name in het primair onderwijs is de school de ingang tot activiteiten waaraan leerlingen Actief Burgerschap kunnen ontwikkelen. Bij de leerlingen zelf zal niet of in elk geval aanzienlijk minder vaak sprake zijn van echt eigen initiatieven. En voor zover het voorkomt dat die er wel zijn, zal in de meeste gevallen de school een sterk ondersteunende en begeleidende rol spelen.

Bijgaand schema ordent mogelijke punten van aandacht voor de organisatie van activiteiten gericht op de ontwikkeling van Actief Burgerschap door leerlingen binnen het primair onderwijs. In het schema is een achttal aandachtspunten beschreven onderscheiden naar het team van een school als geheel, de afzonderlijke groeps/klassenleerkrachten, de leerlingen en de ouders:

- **Algemeen**
De grondhouding en de daarbij horende afspraken en verwachtingen die de algemene basis vormen onder het werken aan de ontwikkeling van Actief Burgerschap.
- **Begeleiding**
Welke (vormen van) begeleiding is gewenst en hoe intensief?
- **Structurele aandacht**
Hierbij gaat het om mogelijkheden om binnen de gemeenschapskaders van de school zelf te werken aan de ontwikkeling van Actief Burgerschap.
- **Incidentele specifieke aandacht**
Dit betreft mogelijkheden om, als zich bijvoorbeeld in de actualiteit aanleidingen voordoen, maatschappelijke gemeenschapsbelangen aan de orde te stellen.
- **Structurele specifieke aandacht**
Hierbij gaat het om structurele, over het hele jaar geprogrammeerde aandacht voor maatschappelijke gemeenschapsbelangen.
- **Bijzondere activiteiten**
Daarvoor kan gedacht worden aan vaste jaarlijks terugkerende speciale eenmalige acties en dergelijke.
- **Presentatie**
Op welke wijze vinden waar mogelijk presentaties plaats van de aandacht die gegeven is aan gemeenschapsbelangen binnen en buiten school.
- **Honorering**
Wordt de aandacht door leerlingen op enige manier gehonoreerd en zo ja, hoe?

Voor de feitelijke uitwerking van dergelijke aandachtspunten zal elke school haar eigen afspraken moeten maken. Daarbij zal zij rekening hebben te houden met haar eigen beginsituatie, met haar eigen mogelijkheden en met datgene wat haar inzake de ontwikkeling van Actief Burgerschap door haar leerlingen als wenselijk voor ogen staat.

Mogelijke invullingen

	Team	Groeps/klassen-leerkracht	Leerlingen	Ouders
Algemeen	<p>Gezamenlijke afspraken over:</p> <ul style="list-style-type: none"> • het bij de school betrekken van leerlingen • het stimuleren en uitnodigen van leerlingen • wat wel en wat niet doen • waar wel of geen aandacht aan geven 	<p>Stimuleert en nodigt leerlingen uit:</p> <ul style="list-style-type: none"> • om verantwoordelijkheid te nemen voor gezamenlijke belangen van school en de eigen groep/klas • om aan activiteiten in relatie tot gemeenschappelijke belangen deel te nemen 	<p>Zijn bereid:</p> <ul style="list-style-type: none"> • verantwoordelijkheid te nemen voor gezamenlijke belangen van school en de eigen groep/klas • deel te nemen aan activiteiten in relatie tot gemeenschappelijke belangen deel te nemen 	<p>Zijn bereid waar mogelijk te streven naar afstemming tussen school en thuis</p>
Begeleiding	Onderlinge afstemming	Begeleidt de eigen groep/klas bin- nen door team afgesproken kaders	Staan er voor open om elkaar waar mogelijk te helpen	Waar mogelijk afstemming tussen school en thuis
Structurele aandacht	<p>Afspraken over het structureel be- trekken van leerlingen bij het func- tioneren van de school als geheel en van de afzonderlijke groepen/ klassen zoals bijvoorbeeld:</p> <ul style="list-style-type: none"> • algemene afspraken en regels en het handhaven daarvan • peer-tutoring • peer-mediation • leerlingenraad • redactie schoolkrant • vaste activiteiten voor bepaalde groepen/klassen (zoals: adoptie van een monument, van een na- tuurgebied, van groen- en speel- voorzieningen rond school c.q. in de buurt; regelmatige contacten met bepaalde sociale instellingen) 	<p>Werkt stimulerend en uitnodigend aan het mee verantwoordelijk ma- ken van leerlingen voor het gebeu- ren in de school en de eigen groep/ klas door het gezamenlijk maken en handhaven van afspraken en regels</p> <p>Geeft verantwoordelijkheid voor duidelijk afgebakende taken aan leerlingen bijvoorbeeld in de vorm van peer-tutoring bij bepaalde vak- ken (lezen, rekenen)</p> <p>Heeft voor de eigen groep/klas een vaste activiteit in relatie met een gemeenschappelijk belang (zoals: adoptie van een monument, van een natuurgebied, van groen- en speel- voorzieningen rond school c.q. in de buurt; regelmatige contacten met bepaalde sociale instellingen)</p>	<p>Denken mee over gezamenlijke afspraken en regels en over de hand- having daarvan</p> <p>Zijn bereid bepaalde duidelijk afgebakende taken voor medeleer- lingen te vervullen zoals bijvoor- beeld peer-tutoring bij bepaalde vakken (lezen, rekenen)</p> <p>Doen actief mee aan de vaste activiteit van de eigen groep/klas in relatie met een gemeenschappelijk belang</p>	<p>Waar mogelijk afstemming tussen school en thuis</p> <p>Waar mogelijk actieve betrokken- heid bij vaste activiteiten in relatie met een gemeenschappelijk belang</p>

Incidentele specifieke aandacht	Als zich aanleidingen voordoen worden in de groepen/klassen maatschappelijke gemeenschapsbelangen aan de orde gesteld Teamleden attenderen elkaar op mogelijke aanleidingen om maatschappelijke gemeenschapsbelangen aan de orde te stellen	Als er al dan niet vanuit de actualiteit aanleiding toe is, worden leerlingen bijvoorbeeld in de vorm van een kringgesprek uitgenodigd aandacht te geven aan een maatschappelijk gemeenschapsbelang Stimuleert leerlingen tot daaruit mogelijk voortvloeiende activiteiten binnen en buiten de school c.q. groep/klas	Geven als er aanleiding toe is actief aandacht aan een maatschappelijk gemeenschapsbelang Doen mee aan een daaruit eventueel voortvloeiende activiteit	Zijn waar mogelijk actief betrokken bij de daaruit voortvloeiende activiteiten
Structurele specifieke aandacht	Teamleden brengen mogelijkheden in om een bepaald maatschappelijk gemeenschapsbelang tot een overkoepelend (jaar)thema te maken Gezamenlijke afspraken over een mogelijk overkoepelend (jaar)thema Gezamenlijke afspraken over een vaste frequentie	Volgens een vaste frequentie (wekelijks/tweewekelijks) worden leerlingen bijvoorbeeld in de vorm van een kringgesprek uitgenodigd aandacht te geven aan het maatschappelijk gemeenschapsbelang van het (jaar)thema Stimuleert leerlingen tot daaruit mogelijk voortvloeiende activiteiten binnen en buiten de school c.q. groep/klas	Geven actief mee aandacht aan het maatschappelijk gemeenschapsbelang van het (jaar)thema Doen mee aan een daaruit eventueel voortvloeiende activiteiten	Zijn geïnformeerd over het als (jaar)thema gekozen maatschappelijk gemeenschapsbelang Zijn waar mogelijk actief betrokken bij de daaruit voortvloeiende activiteiten
Bijzondere activiteiten	Eenmalige jaarlijkse activiteiten die aansluiten bij een specifiek maatschappelijk gemeenschapsbelang, bijvoorbeeld een schoolbreed project in combinatie met een actie	Bereidt met de eigen groep/klas (deel)activiteiten voor in het kader van de jaarlijkse eenmalige activiteiten Stimuleert en nodigt leerlingen uit aan de voorbereiding en uitvoering mee te doen	Doen actief mee aan de voorbereiding en uitvoering van jaarlijks eenmalige activiteiten bijvoorbeeld in het kader van een schoolbreed project in combinatie met een actie	Zijn geïnformeerd over de activiteiten van het schoolbreed project en de bijbehorende actie Zijn daarbij waar mogelijk actief betrokken

Presentatie	Presentatie(s) voor binnen en buiten school door leerlingen en leerkrachten naar aanleiding van activiteiten die aansluiten bij het bezig zijn met maatschappelijke gemeenschapsbelangen Jaarlijkse afsluiting van de het schoolbreed project binnen en buiten de school (voor ouders en andere belanghebbenden en belangstellenden)	Stimuleert en helpt leerlingen bij de voorbereiding van presentaties binnen en buiten de school van activiteiten naar aanleiding van een maatschappelijk gemeenschapsbelang	Zijn bereid tot de voorbereiding en verzorging van presentaties binnen en buiten de school van activiteiten naar aanleiding van een maatschappelijk gemeenschapsbelang (spreekbeurt, optreden, tentoonstelling, voordracht, marktkraam)	Hebben belangstelling voor presentaties door leerlingen binnen en buiten de school van activiteiten naar aanleiding van een maatschappelijk gemeenschapsbelang (spreekbeurt, optreden, tentoonstelling, voordracht, marktkraam) Geven waar mogelijk ondersteuning
Honorering	Leerlingen die bijzondere taken vervullen in het gemeenschappelijk belang van de school ontvangen hiervoor een soort eervolle vermelding	Leerlingen die bijzondere taken vervullen in het gemeenschappelijk belang van de eigen groep/klas ontvangen hiervoor een soort eervolle vermelding		

Werkblad 7A Mogelijke actievoorstellen Actief Burgerschap PO

Op welke aandachtspunten zou u voor uw school voorstellen willen doen om (verder) werk van te maken en aan de slag te gaan?

En wat zou dat betekenen voor de verschillende betrokkenen?

	Voorstel voor actie	Team	Leerkrachten	Leerlingen	Ouders
<i>Algemeen</i>					
<i>Begeleiding</i>					
<i>Structurele aandacht</i>					
<i>Incidentele specifieke aandacht</i>					
<i>Structurele specifieke aandacht</i>					
<i>Bijzondere activiteiten</i>					
<i>Presentatie</i>					
<i>Honorering</i>					

Instrument 7B Organisatiemodellen VO

Onderstaand schema van organisatiemodellen voor vo zoomt in op een aantal concrete punten bij de uitvoering van burgerschapsactiviteiten:

- Algemene voorbereiding
Centraal staan de taken, de klussen die leerlingen gaan uitvoeren. Daarbij gaat het om de vraag welke voorzieningen treft de school (al of niet) om aan zulke taken te komen en om de contacten met de taakgevers te onderhouden, welke eisen worden gesteld aan taken.
- Specifieke voorbereiding van de burgerschapsactiviteiten
Een ander belangrijk punt is de mate van participatie van de leerlingen in de specifieke voorbereiding: Wat verzorgt de school, wat moet de leerling zelf doen?
- Begeleiding van de leerlingen bij de burgerschapsactiviteiten
Wie begeleidt en hoe intensief?
- Wijze waarop de reflectie op de activiteiten is opgezet
Waar richt de reflectie zich op: De inhoud, het proces, het leereffect of de persoonlijk groei?
- Wijze waarop de resultaten worden vastgelegd
- Wijze waarop de activiteiten worden gehonoreerd

Met uw kennis van de eigen beginsituatie en uw uitspraken over de gewenste ontwikkeling van burgerschap op uw school kunt u met behulp van dit schema bepalen welk soort afspraken u zou willen maken op elk van deze zes concrete uitvoeringspunten.

Rol van de school	Reactief	Actief	Pro-actief	Adaptief
<i>Algemene voorbereiding</i>		<ul style="list-style-type: none"> De school zoekt taakgevers en vervult een makelaarsfunctie naar de leerlingen Bij elke taak, intern en extern, wordt de naam van een begeleidend docent genoemd 	<ul style="list-style-type: none"> Het curriculum geeft aandacht aan Actief Burgerschap als verplicht onderdeel De school werkt continu aan haar netwerk van interne en externe taakgevers en vervult voor hen een makelaarsfunctie naar de leerlingen De school formuleert criteria voor taken Diverse docenten onderhouden diverse onderdelen van het netwerk 	<ul style="list-style-type: none"> Het curriculum geeft aandacht aan Actief Burgerschap als verplicht onderdeel Interne en externe partners geven gastlessen en presenteren zich in een takenmarkt De school laat leerlingen systematisch hun binnen- en buitenschoolse participatieactiviteiten in kaart brengen
<i>Specifieke voorbereiding</i>	<ul style="list-style-type: none"> De leerling zoekt zelf een taakgever 	<ul style="list-style-type: none"> De school vraagt leerlingen contact te zoeken met een taakgever en het taakvoorstel te bespreken met de begeleidend docent met behulp van een checklist De leerling moet zelf contact leggen 	<ul style="list-style-type: none"> Betrokken docenten gaan in hun eigen lessen in op de opzet en mogelijkheden van interne en externe taken De leerling legt zelf contact met de taakgever De docent bespreekt het taakvoorstel met de taakgever 	<ul style="list-style-type: none"> De leerling zoekt zelf contact met een taakgever. Samen bepalen zij de taak met behulp van een checklist
<i>Begeleiding</i>	<ul style="list-style-type: none"> De leerling kiest zelf al of niet een begeleidend (vak)docent De docent stelt eventueel interessante onderwerpen in zijn les aan de orde 	<ul style="list-style-type: none"> De begeleidend docent spreekt minstens 1 individueel en 1 gemeenschappelijk gesprek af (respectievelijk halverwege en op het eind van het traject) Bij kennistekort overlegt docent met taakgever wie hierin kan voorzien, eventueel in de klas 	<ul style="list-style-type: none"> Leerling en begeleidend docent spreken samen af wanneer en hoe de leerling zijn taak presenteert De docent heeft contact met alle taakgevers over de voortgang van het werk 	<ul style="list-style-type: none"> De leerling overlegt met zijn mentor. Samen spreken ze af wanneer en hoe de leerling zijn taak presenteert De docent is beschikbaar voor hulp

<i>Reflectie</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Na het traject evalueren docent en leerling de opgedane ervaring (vooral op inhoudsaspecten) 	<ul style="list-style-type: none"> • De begeleidend docent evalueert in een slotbespreking de ervaringen van alle betrokken leerlingen (vooral op procesaspecten) • De begeleidend docent vraagt de leerling samen met de taakgever te evalueren aan de hand van een standaardformulier 	<ul style="list-style-type: none"> • Begeleidend docent, taakgever en leerling evalueren gezamenlijk na afloop. Daarbij is er aandacht voor zowel proces en leren als voor bijdrage aan probleemoplossing 	<ul style="list-style-type: none"> • Meerdere taken onder begeleiding van een docent worden geëvalueerd in aanwezigheid van betrokken taakgevers
<i>Vastlegging</i>		<ul style="list-style-type: none"> • De school verwerkt de opgeleverde gegevens in een eigen databestand 	<ul style="list-style-type: none"> • De school verwerkt de opgeleverde gegevens in een eigen databestand 	<ul style="list-style-type: none"> • De school verwerkt de opgeleverde gegevens in een eigen databestand
<i>Honorering</i>		<ul style="list-style-type: none"> • De school verstrekt bij het examen een certificaat met verrichte burger-schapstaken 	<ul style="list-style-type: none"> • De school verstrekt bij het examen een certificaat met verrichte burger-schapstaken 	<ul style="list-style-type: none"> • De school verstrekt bij het examen een certificaat met verrichte burger-schapstaken en de gegeven beoordelingen

Werkblad 7B Organisatiemodellen VO

Welke voorstellen zou u willen doen op de onderstaande zes concrete uitvoeringspunten?

Welke rol geeft u de school bij elk punt: reactief, actief, pro-actief of adaptief?

Op welke punten passen de voorstellen in de staande schoolorganisatie en op welke zullen veranderingen nodig zijn?

	Uitvoeringsvoorstel	Rol school
<i>Algemene voorbereiding</i>		
<i>Specifieke voorbereiding</i>		
<i>Begeleiding</i>		
<i>Reflectie</i>		
<i>Vastlegging</i>		
<i>Honorering</i>		

INSTRUMENT 8 IDEEËNLIJST BURGERSCHAPSACTIVITEITEN

1 Burgerschapsactiviteiten binnen de klas/groep

- Kaart sturen naar een zieke leerling
- Huiswerk doorgeven aan een zieke leerling
- Een andere leerling helpen met het huiswerk
- Klassenvertegenwoordiger zijn
- Een klassenfeest organiseren
- De verkiezing van een klassenvertegenwoordiger organiseren
- Helpen bij het organiseren van een excursie
- De inkoop regelen voor de viering van het kerstfeest met de klas
- Na de les het bord of het lokaal vegen
- Een telefooncirkel maken

2 Burgerschapsactiviteiten binnen de school

- Meewerken aan de schoolkrant
- De kantine vegen
- Hulpmentor zijn voor brugklassers
- Vertrouwensleerling zijn
- Werken in het winkeltje in de kantine
- In de leerlingenraad zitten
- Een schoolfeest organiseren
- De kaartverkoop voor een schoolfeest organiseren
- Een wedstrijd fluiten op een sportdag
- Huiswerkbegeleider zijn voor brugklassers

3 Burgerschapsactiviteiten op het raakvlak tussen school en de schoolomgeving

- Helpen bij een open dag
- Samen met een toneelvereniging een toneelstuk voorbereiden en uitvoeren
- Met de lokale voetbalclub een schoolvoetbaltoernooi opzetten
- In de les wiskunde meedenken over een te bouwen brug in de gemeente
- In de les biologie een onderzoek doen voor de gemeente naar beplanting van gemeentegrond
- Een muziekavond uitvoeren op school met de lokale muziekvereniging
- Reclame maken voor een evenement op school via de krant, supermarkt of posters
- Een juf die ziek is thuis een fruitmand brengen
- Iemand van buiten de school interviewen voor de schoolkrant
- Op school taarten bakken en verkopen voor een goed doel

4 Burgerschapsactiviteiten buiten de school

- Een stukje schrijven voor de lokale krant
- Een monument adopteren
- Zorg dragen voor een plantsoen
- Een spelmiddag organiseren voor de kinderen uit de buurt
- Een kookcursus opzetten in het buurthuis voor buurtbewoners
- Een evenement organiseren in het bejaardenhuis

- Een uitstapje organiseren voor gehandicapten
- Een speelterrein of hangplek beheren in samenwerking met de gemeente
- Een actie verzinnen om geld in te zamelen voor een goed doel
- Een opruimactie organiseren in het park in de buurt

DEEL 3

INVULLING

INSTRUMENT 9 INVENTARISATIE EXTERNE CONTACTEN

Dit instrument heeft als doel de school te helpen bij het inventariseren van de reeds bestaande externe contacten. Het gaat dan om contacten met partners in de schoolomgeving, die interessant kunnen zijn voor samenwerking op het terrein van Actief Burgerschap.

Daarbij valt te denken aan de lokale krant, een bejaardenhuis om de hoek, de gemeente, een buurthuis, een toneelvereniging. Voor dergelijke organisaties kan het interessant zijn samen te werken met leerlingen. Ideeën voor dergelijke samenwerkingsverbanden tussen organisaties en scholen kunnen teruggevonden worden in de Ideeënlister verderop in deze Handreiking en in de voorbeelden van good practices.

In dit instrument wordt ervan uitgegaan, dat het netwerk van de school zich niet beperkt tot de relaties die de directie heeft met de schoolomgeving.

Ook de contacten van docenten, ouders en leerlingen met organisaties horen bij dat netwerk. Om dit meer uitgebreide en kansrijke netwerk in kaart te kunnen brengen bestaat dit instrument uit twee onderdelen:

- Een inventarisatieschema dat aan betrokkenen binnen en bij de school voorgelegd kan worden;
- Een standaardbrief die naar ouders gestuurd kan worden.

De standaardbrief kan bewerkt worden, zodat hij geschikt is voor uw school.

Ook kan hij door er enkele wijzigingen in aan te brengen gebruikt worden om de netwerken van leerlingen of docenten te inventariseren.

Wanneer alle reacties binnen zijn kunt u als school een overzicht maken van het hele netwerk van de school, bijvoorbeeld door alle contacten in één lijst te verwerken.

Werkblad 9A Inventarisatieschema externe contacten

Uw eigen naam:

Adres:

Telefoonnummer:

Organisatie + adres	Naam contactpersoon	Kansen Burgerschap

Werkblad 9B Standaardbrief voor inventarisatie externe contacten

Beste docent, ouder, leerling,

Misschien heeft u het al gehoord: Onze school wil actief aan de slag met het thema Burgerschap. Kortweg houdt dat in, dat leerlingen op allerlei manieren verantwoordelijkheid gaan nemen voor een gemeenschapsbelang. Ze schrijven bijvoorbeeld een stukje voor een lokale krant, onderhouden op eigen initiatief een plantsoen, beheren de kantine op school of organiseren een schoolfeest...

Om leerlingen de kans te geven niet alleen binnen maar ook buiten de school ervaringen op te doen met het thema burgerschap, onderzoeken we welke contacten we zoal hebben buiten de school.

Het gaat dan om contacten met individuen, organisaties of bedrijven, waarmee leerlingen samen zouden kunnen werken aan het thema burgerschap. Dat kan een bejaardenhuis zijn, een kinderboerderij, een peuterspeelzaal, groenvoorziening, reinigingsdiensten, een lokale krant, een lokale radio, een cultureel centrum, een muziekvereniging...

In het bijgaande schema kunt u aangeven welke contacten u heeft. Als u wilt, kunt u ook aangeven waarom dit contact interessant zou kunnen zijn voor het thema Burgerschap. We hopen met deze inventarisatie de externe contacten van onze school in kaart te brengen en bedanken u bij voorbaat hartelijk voor uw medewerking.

(Naam van de contactpersoon op school + naam school)

Bijlage: Inventarisatieschema externe contacten

INSTRUMENT 10 PLANNING EN EVALUATIE

Als algemeen doel van Actief Burgerschap is geformuleerd:

Het zelfstandig verantwoordelijkheid nemen door leerlingen voor gemeenschapsbelangen binnen of buiten de school.

Daarmee is een streefrichting aangegeven, maar er wordt geen uitgewerkt zicht op concrete stappen mee gegeven die door scholen te zetten zijn. Zeker ook omdat Actief Burgerschap niet gekoppeld is aan een specifiek vak- c.q. leergebied, is uit dat algemeen doel niet zonder meer een kant en klare leerplanmatige opzet uit af te leiden: Geen programma, geen methode, geen leerplan. Het ontwikkelen van Actief Burgerschap voltrekt zich vooral langs lijnen van al doende leren, ervaringsleren: Leren door én van zelf doen.

Als scholen werk willen maken van Actief Burgerschap, zal daarbij daarom de onderliggende en richtinggevende gedachte moeten zijn, dat leerlingen zelf actief worden: Zelf maken zij keuzen als het gaat om activiteiten, zelf organiseren zij hun activiteiten, zelf zoeken zij informatie en ondersteuning, et cetera. Zij geven zelf inhoud, vorm en richting aan de invulling van hun al doende leren.

De school zelf heeft daarbij veelmeer een faciliterende en begeleidende rol.

Bijgaande instrumenten kunnen leerlingen helpen om zelf structuur, richting en invulling aan te brengen in de activiteiten die zij in het kader van het ontwikkelen van Actief Burgerschap gaan ontwikkelen. Het zijn instrumenten die te gebruiken zijn bij de opstart van activiteiten, maar ook als hulpmiddel om de eigen activiteit te volgen en tenslotte als hulp bij het opmaken van een balans (evaluatie).

Instrument 10A Het kiezen van een opdracht

Vanuit haar faciliterende en begeleidende rol biedt de school leerlingen een aantal uiteenlopende opdrachten aan die aansluiten bij een (deel)problematiek in verband met een gemeenschapsbelang.

Welke dat precies zijn is op voorhand moeilijk aan te geven. Elke school is namelijk anders door de mensen (personeel, leerlingen én ouders) die haar samen maken. Elke school is ook anders door haar directe maatschappelijke en sociale context. En daardoor zijn ook de feitelijke aanknopingspunten voor activiteiten voor elke school anders.

Louder als illustratie geven we hier de volgende casus als voorbeeld:

Voorbeeld van een problematiek in relatie met een gemeenschapsbelang

De school ligt al sinds jaar en dag in een wijk aan de rand van de gemeente. In deze wijk zijn de laatste jaren de leef- en woonomstandigheden steeds verder achteruit gegaan. Regelmatig zijn er op verschillende fronten al acties gevoerd, die meestal uitgebreid de lokale pers gehaald hebben. Het zijn acties geweest rond allerlei zaken: De toestand van het onderhoud van de woningen; de aanwezigheid van bepaalde bedrijven op het aangrenzende industrieterrein; de al dan niet vermeende gezondheidsrisico's; het onderhoud van de publieke ruimte in de wijk; et cetera. En ook de school is daarbij op een aantal punten niet buiten schot gebleven.

Nu heeft de gemeente iedereen uitgenodigd om te komen met suggesties om de leefbaarheid van de wijk te vergroten.

Voorbeelden van enkele opdrachten aansluitend bij deze problematiek

- *Doe een onderzoek naar gewijzigde beleving van wijkbewoners: Hoe was het vroeger - hoe is het nu? Verzorg een presentatie van vondsten aan de hele groep.*
- *In de lokale krant, het huis-aan-huisblad et cetera wordt regelmatig geschreven over de leefbaarheid in deze wijk. Op welke punten wordt gevonden dat de leefbaarheid van de wijk achteruit is gegaan? Bedenk ook een vorm om je vondsten te presenteren.*
- *Wat zijn de belangrijkste verkeersknelpunten en -problemen in en rond de wijk? Bedenk drie verschillende voorstellen om de verkeerssituatie in de wijk te verbeteren: voors en tegens bij elk voorstel.*
- *Maak een voorstel om op een eenvoudige, snelle en niet te dure manier het woon-geot in de huizen van de wijk te vergroten.*
- *Wat vinden wijkbewoners: Op welke manier is de school betrokken bij de achteruitgang van de wijk? Bedenk een actie die de school zou kunnen ondernemen en organiseer die.*
- *Et cetera.*
- *Et cetera.*

Uit de aangeboden opdrachten kunnen de leerlingen een keuze maken. Het aanbod is echter niet dermate dwingend, dat leerlingen niet vrij zouden zijn een eigen opdracht te formuleren.

Werkblad 10A Het kiezen van een opdracht

Uit de aangeboden opdrachten kunnen de leerlingen een keuze maken. Het aanbod is echter niet dermate dwingend, dat leerlingen niet vrij zouden zijn een eigen opdracht te formuleren.

De keuze van de opdracht kan met het volgende formulier door de leerlingen geregistreerd worden. Deze eerste registratie kan vervolgens gaande de activiteit gebruikt worden als referentiepunt waaraan de ontwikkeling en voortgang kan worden afgemeten.

Keuzeformulier	
1	Welke opdracht/taak/activiteit heb ik gekozen?
2	Waarom heb ik deze opdracht/taak/activiteit gekozen?
3	Wat denk ik door deze opdracht/taak/activiteit te kunnen leren?
4	Wanneer ben ik klaar met het uitvoeren van deze opdracht/taak/activiteit?

Instrument 10B Een plan van aanpak

Eenmaal een opdracht gekozen kunnen de leerlingen een eenvoudig plan van aanpak maken.

De meest voor de hand liggende stappen die ze daarbij kunnen zetten zijn:

- Oriëntatie
In deze eerste stap werken de leerlingen om zicht te krijgen op de probleemsituatie waar de opdracht betrekking op heeft. Ze verzamelen de informatie die ze daarvoor nodig hebben.
- Probleemformulering
Op grond van de informatie die verzameld is tijdens de oriëntatie, wordt de vraag geformuleerd waarop een antwoord wordt gevraagd, of het probleem waarvoor een oplossing wordt verwacht.
- Verkennen van antwoord- c.q. oplossingsmogelijkheden
In deze stap worden mogelijk antwoorden en/of oplossingen verkend. De voor en tegens van de verschillende mogelijkheden worden tegenover elkaar gezet.
- Keuze voor een antwoord c.q. oplossing
Uit de verkende mogelijkheden wordt gekozen voor het antwoord c.q. de oplossing, die in de ogen van leerlingen de beste is.
- Presentatie
Het gekozen antwoord c.q. de oplossing die voorkeur heeft, wordt uitgewerkt en gepresenteerd aan de 'opdrachtgever'. Desgewenst kan daarvan een presentatie aan een grotere groep een onderdeel zijn.

Werkblad 10B Een plan van aanpak

Met behulp van het volgende schema kunnen de leerlingen een eenvoudig plan van aanpak opstellen, waarin ze aangeven wat ze achtereenvolgens denken te gaan doen (Eerst doe ik... et cetera), van wie ze daarbij begeleiding zouden willen hebben, welke hulp ze nog meer nodig denken te hebben en waar en wanneer ze aan de uitwerking van dit plan van aanpak denken te werken.

Hoe ga ik mijn opdracht/taak/activiteit aanpakken?					
	Wat ga ik doen? En hoe ga ik het doen?	Wie wil ik daarbij als begeleider?	Welke hulp heb ik nog meer nodig?	Waar doe ik dat?	Wanneer doe ik dat?
Oriëntatie	<ul style="list-style-type: none"> • Wat moet ik eerst allemaal te weten zien te komen? 				
Probleemformulering	<ul style="list-style-type: none"> • Op welke vraag wil ik een antwoord geven? • Voor welk probleem wil ik een oplossing zoeken? 				
Verkennen van mogelijkheden	<ul style="list-style-type: none"> • Welke antwoorden zijn mogelijk? • Welke oplossingen zijn mogelijk? 				
Kiezen van een mogelijkheid	<ul style="list-style-type: none"> • Wat is mijn antwoord? • Wat is mijn oplossing? 				
Presentatie	<ul style="list-style-type: none"> • Hoe bied ik mijn antwoord aan? • Hoe bied ik mijn oplossing aan? 				

Instrument 10C Evaluatie

Binnen al doende leren neemt stilstaan bij en reflecteren op datgene wat gedaan wordt en op wat we daarvan leren een centrale plaats in. Om dat uiteindelijk niet te hooi en te gras te laten plaatsvinden, maar te laten gaan over zaken die bij het werken aan de gekozen opdracht gespeeld hebben, is het goed leerlingen in een soort eenvoudig logboek bij te laten houden van wat ze wanneer en met wiens ondersteuning gedaan hebben. Daarvoor kan het overzicht gebruikt worden van Werkblad 10C: Wat heb ik gedaan.

Verder kan na afloop van het werken aan de gekozen opdracht teruggekeken worden naar zaken, die te maken hebben de start van de activiteit. Toen hebben leerlingen aangegeven waarom ze voor een bepaalde opdracht kozen en wat ze erdoor dachten te kunnen leren. Zijn de verwachtingen die ze toen hadden uitgekomen? Hebben ze mogelijk andere ervaringen opgedaan?

Als opstap voor deze terugblik kan gebruik worden gemaakt van het terugblikformulier van Werkblad 10D.

Werkblad 10C Wat heb ik gedaan?

Hoe heb ik mijn opdracht/taak/activiteit aangepakt?					
	Wat heb ik gedaan? En hoe heb ik het gedaan?	Wie heeft mij daarbij begeleid?	Wie/wat heb ik nog meer nodig gehad?	Waar heb ik dat gedaan?	Wanneer heb ik dat gedaan?
<i>Oriëntatie</i>					
<i>Probleemformulering</i>					
<i>Verkennen van mogelijkheden</i>					
<i>Kiezen van een mogelijkheid</i>					
<i>Presentatie</i>					

Terugblikformulier	
1	Welke opdracht/taak/activiteit had ik gekozen?
2	Was deze opdracht/taak/activiteit zoals ik dacht dat hij zou zijn?
3	Heb ik ook inderdaad geleerd wat ik dacht door deze opdracht/taak/activiteit te kunnen leren?
4	Heb ik ook nog andere dingen geleerd?
5	Heb ik de begeleiders kunnen krijgen die ik graag wilde hebben?
6	Heb ik alle informatie kunnen krijgen of kunnen vinden, die ik nodig dacht te hebben?
7	Waar heb ik het meeste tijd aan besteed en waar het minste?
8	Wat vond ik het leukste aan het werken aan deze opdracht/taak/activiteit en wat het minst leuk?

INSTRUMENT 11 BURGERSCHAPSCOMPETENTIES

Onder burgerschapscompetenties verstaan we die kennis, vaardigheden en attitudes, die nodig zijn om verantwoordelijkheid te kunnen nemen voor gemeenschapsbelangen. Met behulp van onderstaand overzicht kan men zelf bepalen welke uitwerkingen van de diverse burgerschapscompetenties men wil nastreven.

Hiermee wordt het mogelijk toetsing (observaties, nabesprekingen, reflectie) gericht uit te voeren.

Het vervullen van functionele rollen

Hierbij is te denken aan:

- in de klas verzorgen van planten; opruimen
- vervullen van taken als mediator, tutor
- functioneren in vertegenwoordigende functies (klassenvertegenwoordiger)
- contact maken met autoriteiten op lokaal niveau
-

Kritische meningsvorming

Hierbij is te denken aan:

- ergens een eigen mening over vormen
- eigen gevoelens verwoorden
- eigen mening verwoorden op papier
- argumenteren
-

Relaties aangaan en onderhouden met onbekenden

Hierbij is te denken aan:

- kennismaken
- jezelf presenteren
- informele gesprekken voeren met onbekenden
- respect tonen voor opinies van anderen
- werken met onbekende leeftijdgenoten
- werken met onbekende volwassenen
- instanties kennen
- eigen ongelijk bekennen
-

Andere mensen helpen

Hierbij is te denken aan:

- een ander iets uitleggen
- begrip opbrengen voor andermans positie
- bemiddelen tussen twee mensen
- andere visie accepteren
- eigen ongelijk bekennen
-

Belangenbehartiging

Hierbij is te denken aan:

- voeling houden met achterban
- reageren op kritiek
- medestanders werven
- onderhandelen
- debatteren
-

Conflicten hanteren

Hierbij is te denken aan:

- problemen benoemen en bespreekbaar maken
- conflicten vermijden
- conflicten aangaan
- posities van conflicterende partijen beschrijven
- bijdragen aan een goed gespreksklimaat
- hoffelijk blijven onder stress
-

Meedoen in besluitvorming

Hierbij is te denken aan:

- actief meedoen in het bepalen van na te streven doelen
- creatief meedenken over diverse aanpakken
- beargumenteerd kiezen tussen diverse trajecten (bijvoorbeeld om kennis te verzamelen)
- oog hebben voor de belangen van anderen
- knopen doorhakken
-

Verantwoordelijkheid nemen voor het eigen leren

Hierbij is te denken aan:

- vragen stelen
- tijd nemen voor reflectie
- eigen interesse ontwikkelen
- informatie verzamelen
- het geleerde toepassen in andere situaties
- eigen tijdsplanning bewaken
- eigen vorderingen vastleggen
- gericht hulp vragen
-

INSTRUMENT 12 BESCHRIJVEN VAN EN REFLECTEREN OP COMPETENTIES ACTIEF BURGERSCHAP

In Instrument 11 staan de burgerschapscompetenties opgesomd.

Kennis kun je deels toetsen en de uitkomst kun je vastleggen in een cijfer. Je stelt dan vast hoeveel van de stof wordt beheerst of op welk niveau en je vergelijkt leerlingen met elkaar.

Het vaststellen van de ontwikkeling van competenties Actief Burgerschap is heel wat anders. Actief Burgerschap betreft zoals gezegd naast een klein deel kennis vooral vaardigheden en persoonlijke kwaliteiten. De ontwikkeling hiervan kan door leerlingen en docenten/mentoren alleen getoetst worden door middel van reflectie.

De burgerschapscompetenties moeten daartoe uitgewerkt worden in een ontwikkelingslijn. Dit is de concrete stapsgewijze beschrijving van de vaardigheid (bijvoorbeeld: Debatteren) of de persoonlijke kwaliteit (bijvoorbeeld: Het eigen ongelijk erkennen/omgaan met kritiek) en een belangrijk deel houdingsaspecten.

Aan de hand van de korte beschrijvingen kunnen leerlingen, medeleerlingen en begeleidende docenten zelf vaststellen hoe ver ze zijn in hun ontwikkeling:

- 1 Startniveau
- 2 Gevorderd niveau
- 3 Hoogste niveau.

Daarbij worden drie essentiële reflectievragen toegepast:

- Wat gaat goed/doe ik al goed?
- Wat moet ik/wil ik verbeteren?
- Wie en wat heb ik daar bij nodig?

Het wordt echt concreet en overzichtelijk als dit in een driepuntsschaal (maximaal een vijf-puntsschaal) wordt uitgewerkt.

Drie voorbeelden

Competentie: Kritische meningsvorming						
Niveau	Gedragsvoorbeelden	1	2	3	4	5
Start	<ul style="list-style-type: none"> • Ik laat de ander uitspreken • Ik geef (desgevraagd) mijn eigen mening • • 					
Gevorderd	<ul style="list-style-type: none"> • Ik luister naar de mening van een ander • Ik geef aan waar ik het wel/niet mee eens ben • Ik geef actief mijn eigen mening • 					
Hoog	<ul style="list-style-type: none"> • Ik stel vragen aan de ander(en) • Ik verplaats me in de mening van de ander • Ik stel als ik overtuigd ben, mijn mening bij en laat dat ook weten • 					

Competentie: Reageren op kritiek						
Niveau	Gedragsvoorbeelden	1	2	3	4	5
Start	<ul style="list-style-type: none"> • Ik luister naar kritiek • Ik val de ander niet aan met tegenargumenten • • 					
Gevorderd	<ul style="list-style-type: none"> • Ik ga na waar ik het wel en niet mee eens kan zijn • Ik geef aan wat ik er zelf van vind en wat ik er bij voel • • 					
Hoog	<ul style="list-style-type: none"> • Ik vraag door op de gegeven feedback en geef aan wat ik er in waardeer • Ik bespreek wat ik er mee kan doen en hoe ik dat kan realiseren • • 					

Competentie: Verantwoordelijkheid nemen voor het eigen leren						
Niveau	Gedragsvoorbeelden	1	2	3	4	5
Start	<ul style="list-style-type: none"> • Ik maak aantekeningen in de les • Ik maak zelf mijn huiswerk • Ik stel vragen als ik (meer) uitleg of hulp nodig heb • 					
Gevorderd	<ul style="list-style-type: none"> • Ik plan mijn eigen (huis)werk • Ik werk zelfstandig aan opdrachten • Ik kies mijn eigen aanpak • 					
Hoog	<ul style="list-style-type: none"> • Ik kies mijn eigen opdrachten • Ik reflecteer niet alleen op de inhoud maar ook op de aanpak van mijn werk • Ik pas het geleerde ook toe in andere situaties • 					

De relatie tussen deze niveaus is inclusief: Niveau 2 sluit vanzelf niveau 1 in en niveau 3 doet hetzelfde met de niveaus 1 en 2.

We bewijzen leerlingen een grote dienst door ze in de loop van twee of drie jaar te leren deze drie essentiële reflectievragen aan zichzelf en elkaar te stellen zonder tussenkomst van docenten of andere volwassenen. Docenten blijven wel een onderdeel van die reflectie, maar in een coachende rol.

Om namelijk op een goede manier actief te werken aan de ontwikkeling van burgerschapscompetenties is reflecteren noodzakelijk. Allereerst moet de leerling voor zichzelf vaststellen hoe hij of zij zich al ontwikkeld heeft

en welk norm erbij een rol speelt: Wel of niet belangrijk; wel of niet een gevoelig onderwerp!

Vervolgens wordt feedback van medeleerlingen (klasgenoten of leerlingen waarmee is samengewerkt/een taak is uitgevoerd) gevraagd en verwerkt.

Daarna geeft de docent een beoordeling en vergelijkt dit met de twee andere gegevens.

In toenemende mate komen de bevindingen van alle drie de partijen overeen en geeft de docent meer feedback over het leerproces: Hoe ben je tot dit resultaat gekomen en hoe ga je het gebruiken / vasthouden?

Scholen die werken met een leerlingenportfolio kunnen (een selectie van) de competenties van Actief Burgerschap hier heel eenvoudig aan toevoegen. Leerlingen kunnen in hun portfolio ook 'bewijzen' verzamelen over hun sociale taken thuis of in de familie, hun vrijetijdsbesteding en hobby's waar een sociale waarde in zit en hun vrijwilligerwerk of lidmaatschap.

**Werkblad 12 Beschrijven van en reflecteren op competenties Actief
Burgerschap**

In Instrument 11 staan de verschillende burgerschapscompetenties op een rij. Met behulp van het volgende schema is het mogelijk om voor de verschillende burgerschapscompetenties ontwikkelingslijnen te schetsen door middel van het beschrijven gedragsvoorbeelden die illustratief zijn voor de drie onderscheiden niveau's.

Selecteer de competentie(s) die u voor uw leerlingen belangrijk vindt, en probeer voor die competentie(s) zelf te formuleren welk gedrag u van uw leerlingen verwacht op de drie onderscheiden niveaus: Start, gevorderd, hoog.

Competentie:						
Niveau	Gedragsvoorbeelden	1	2	3	4	5
Start	• • • • •					
Gevorderd	• • • • •					
Hoog	• • • • •					

Tegelijk kunnen de zo ingevulde schema's gebruikt worden als opstap voor leerlingen om zelf en met anderen te reflecteren over de ontwikkeling die ze rond een bepaalde competentie al dan niet doormaken.

De opgenomen gedragsvoorbeelden kunnen daartoe gescoord worden door het aankruisen van hun ontwikkeling op de aangegeven vijf puntsschaal: van 1 = geen ontwikkeling tot 5 = een grote ontwikkeling. Het scoren kan gebeuren door de leerlingen zelf, door medeleerlingen en/of door begeleidende docenten.

INSTRUMENT 13 VERWERVEN VAN COMPETENTIES

Voor het beschrijven van en reflecteren op competenties volstaat een inleiding in drie niveaus (Instrument 12) aangepast natuurlijk aan de doelgroep en de leeftijd. Het verwerven van competenties is echter een doorlopend proces. We lichten dat toe aan de hand van de competentie ‘Verantwoordelijkheid nemen voor het eigen leren’.

Zelfstandigheid en verantwoordelijkheid leer je in belangrijke mate ook op school. Het heeft echter vooral ook een maatschappelijke achtergrond. Leerlingen moeten namelijk functioneren in een maatschappij die zelfstandigheid en initiatief vraagt. Je begint dit te leren door zelf te werken aan je eigen leertaak. Dat start in de eerste leerjaren van het basis-onderwijs en wordt een expliciete taak in het voortgezet onderwijs. Leerlingen leren vragen te stellen, gericht hulp te vragen, zelf om te gaan met diverse informatiebronnen, hun eigen tijdsplanning te bewaken, het geleerde toe te passen in nieuwe situaties. Maar ze leren ook over zichzelf: Reflecteren op hoe je geleerd hebt, je eigen interesses en voorkeuren ontdekken, je eigen vordering en ontwikkeling vastleggen.

In bijgaand schema is in één oogopslag te zien hoe ver docenten en leerlingen zich ontwikkeld hebben in hun rol door middel van *communicatieve zelfsturing*: Zelfverantwoordelijkheid leren in samenspraak met je docenten door samen te reflecteren op je eigen houding en bijdrage in het leerproces.

In bijgaand schema zijn vier stappen van zelfstandigheid weergegeven. Ze zijn in de praktijk niet strikt van elkaar gescheiden en vormen eigenlijk een glijdende schaal:

- Van minder zeggenschap naar meer zeggenschap.
- Van geleid, via begeleid leren naar zelfstandig en zelfverantwoordelijk leren.
- Van kleine opdrachten naar grote werkstukken of complexe activiteiten.
- Van weinig vaardigheden naar veel (sociale) vaardigheden.
- Van geen initiatief naar eigen initiatief en motivatie.

Het is geen lineaire schaal waarin je in je eentje begint zelf te werken en eindigt bij zelfverantwoordelijk leren. Integendeel. Het is een cyclisch proces waarbij soms het een en soms het ander functioneel is bij het leren. Maar het gaat er bij Actief Burgerschap wel om dat je uiteindelijk de zelfverantwoordelijke rol kunt nemen bij bepaalde situaties of activiteiten.

Kenmerk	Zelf werken	Zelfstandig werken	Zelfstandig leren	Zelfverantwoordelijk leren
1 Vaststelling leerdoel	Doelen staan vast; bepaald door docent en/of leerdoel	Doelen staan vast; bepaald door docent en/of leerdoel	Doelen staan grotendeels vast; bepaald door docent en/of leerdoel	Doelen staan grotendeels vast; bepaald door docent en/of leerdoel
2 Omvang en openheid van de taak of opdracht	Korte gesloten opdrachten Taken hebben een beperkte omvang en zijn in tijd beperkt Antwoorden en/of oplossingen zijn eenduidig; worden meestal klassikaal besproken	Langere gesloten opdrachten Taken zijn relatief uitgebreid Antwoorden en/of oplossingen zijn eenduidig; worden veelal met antwoordbladen gecontroleerd	Enigszins open opdrachten Taken zijn relatief uitgebreid, maar beperkt in vergelijking met 'zelfverantwoordelijk leren' Er zijn meerdere antwoorden en/of oplossingen mogelijk	Open opdrachten en lange leertaak, mede door leerling geformuleerd Taken zijn omvangrijk Er zijn meerdere antwoorden en/of oplossingen mogelijk
3 Gerichtheid op inhoud (cognitie) of proces (metacognitie)	Gericht op de inhoud van de opdracht, namelijk het aanleren van kennis of vaardigheden (cognitie) Het geleerde kan worden toegepast in de context waarin het is aangeleerd	Gericht op de inhoud van de opdracht, namelijk het aanleren van kennis of vaardigheden (cognitie) en een beetje gericht op het leerproces (metacognitie) Het geleerde kan worden toegepast in de context waarin het is aangeleerd	Evenveel gericht op inhoud van de opdracht (cognitie) als op het leerproces (metacognitie) Het geleerde kan ook worden toegepast in andere situaties/contexten dan waarin het is aangeleerd	Evenveel gericht op inhoud van de opdracht (cognitie) als op het leerproces (metacognitie) Het geleerde kan ook worden toegepast in andere situaties/contexten dan waarin het is aangeleerd
4 Rol docent al dan niet in combinatie met leerdoel	De docent of het leerdoel bepaalt: • inhoud • waar • wanneer • volgorde • aanpak De docent stuurt in kleine stappen	De docent of het leerdoel bepaalt: • waar • wanneer • volgorde De docent stuurt in kleine stappen	De docent of het leerdoel bepaalt deel van de inhoud De docent is coach en helpt 'op aanvraag'	De docent/opleiding bepaalt de algemene leerdoelen De docent is coach en helpt 'op aanvraag'

5 Rol leerling	De leerling doet wat gevraagd is.	De leerlingen bepalen: <ul style="list-style-type: none"> • waar • wanneer • volgorde 	De leerlingen bepalen: <ul style="list-style-type: none"> • deel inhoud • waar • wanneer • volgorde • aanpak 	De leerling doet op zelfgekozen wijze wat gevraagd is. De leerlingen bepalen: <ul style="list-style-type: none"> • inhoud • waar • wanneer • volgorde • aanpak • leerdoelen (moeten wel passen binnen algemene doelen)
6 Feedback	Geen feedback of alleen op leerinhoud.	De leerling doet wat gevraagd is, waarbij plaats, tijdstip en volgorde door leerling bepaald worden Feedback op leerinhoud	De leerling doet op zelfgekozen wijze wat gevraagd is Feedback op leerproces/aanpak en op inhoud	De leerling bepaalt zelf wat nodig is om doel te realiseren en voert dit uit Feedback op leerproces/aanpak en op inhoud; zelfevaluatie door leerling
7 Reflectie	Geen reflectie of alleen reflectie op leerresultaat.	Reflectie met name op leerresultaat en soms/engszins op proces	Reflectie op leerresultaat én leerproces	Reflectie op leerresultaat én leerproces

Werkblad 13 Verwerven van competenties

Hoe kan het Instrument 13 gebruikt worden?

In een overleg van de gezamenlijke docenten kan aan de hand van het schema worden vastgesteld wat er in de verschillende vakken en binnen de begeleiding gedaan wordt aan het zelfstandig en zelfverantwoordelijk maken van leerlingen voor hun eigen leertaak.

- Daartoe leest elke docent het ingevulde schema van Instrument 13 en stelt voor zichzelf vast wat er in de dagelijkse praktijk op elk van de zeven genoemde kenmerken feitelijk gedaan wordt.
- Vervolgens geeft elke docent in het volgende lege schema aan welk kenmerk het meest overeenkomt met zijn of haar schoolpraktijk (lessen) door per kenmerk een kruisje te zetten in een van de vier vakjes.
- Daarna kan (in groepjes) worden uitgewisseld wat docenten doen en ondernemen om leerlingen meer verantwoordelijk te maken voor hun eigen leren.
- En tenslotte kan worden vastgesteld op welk(e) kenmerk(en) uitbreiding van de inspanningen nodig is om verder te ontwikkelen.

Daarnaast is het schema ook te gebruiken om na te gaan in hoeverre een individuele leerling gevorderd is in het verantwoordelijkheid nemen voor zijn eigen leren.

<i>Kenmerk</i>	<i>Zelf werken</i>	<i>Zelfstandig werken</i>	<i>Zelfstandig leren</i>	<i>Zelfverantwoordelijk leren</i>
1 Vaststelling leerdoel				
2 Omvang en openheid van de taak of opdracht				
3 Gerichtheid op inhoud (cognitie) of proces (metacognitie)				
4 Rol docent al dan niet in combinatie met leermiddel				
5 Rol leerling				
6 Feedback				
7 Reflectie				

INSTRUMENT 14 IDEEËN VOOR PR - ACTIVITEITEN

Als een school aan de slag gaat met Actief Burgerschap, kan dat heel onopvallend gebeuren. De school kan er echter ook voor kiezen de publiciteit te zoeken met al haar originele initiatieven. Daarmee kan de school zich profileren als een school die betrokken is bij de omgeving en leerlingen de vrijheid geeft om op een zinvolle manier bezig te zijn in die omgeving. Ook binnen de school kan de keus gemaakt worden Actief Burgerschap in de schijnwerpers te zetten. Daarmee wordt burgerschap een zichtbaar onderdeel van het schoolgebeuren. En het handige is, dat pr-activiteiten op zich ook weer burgerschapsactiviteiten kunnen zijn. Hieronder volgen ideeën voor pr-activiteiten, buiten school én binnen school.

Buiten school

- Buurtbewoners uitnodigen voor een cultureel optreden dat op school gehouden wordt
- Een open tentoonstelling houden over een burgerschapsactiviteit
- Op een open dag een burgerschapsactiviteit demonstreren voor nieuwe leerlingen
- Een leuke uitgave van de schoolkrant verspreiden in de wijk
- Abonnementen op de schoolkrant voor buurtbewoners mogelijk maken tegen een kleine vergoeding
- Een evenement dat op school gehouden wordt aankondigen in de lokale krant
- Op de lokale radio reclame maken voor acties van de school
- Een wedstrijd organiseren voor de mooiste tuin van de buurt
- De winnaar van een wedstrijd kenbaar maken via de lokale televisie
- Een presentatiebord aan de gevel van de school hangen waarop initiatieven aangekondigd worden
- Als school goed getrainde Zwarte Pieten leveren bij de intocht van Sinterklaas
- Posters ophangen in openbare gelegenheden om evenementen van de school aan te kondigen
- Organisaties uitnodigen bij een presentatie van burgerschapsactiviteiten, zodat opdrachtgevers geworven kunnen worden

Binnen school

- De klassenvertegenwoordigers bekend maken in de schoolkrant
- Opvallende buitenschoolse prestaties van leerlingen, zoals het winnen van een wedstrijd, bekend maken in de schoolkrant
- Een evenementenposter maken voor elke twee maanden, met daarop alle activiteiten binnen én buiten de school waar leerlingen aan deel kunnen nemen
- Een actuele lijst met beschikbare vrijwilligersbaantjes ophangen op een centrale plek
- Een bord ophangen, waarop uitzonderlijke prestaties van leerlingen worden vermeld (Wist je dat...: Johan uit 4-Havo het brein is achter onze succesvolle filmavond?)
- Een paar monitors in de wandelgangen ophangen, waarop actuele gebeurtenissen op school aangekondigd worden, zodat niemand ze mis kan lopen
- Burgerschapsactiviteiten van klassen laten presenteren in de aula voor andere klassen
- Verkiezingen organiseren voor de 'actiefste burgers' van de school
- Certificaten uitdelen bij de diploma uitreiking om de leerling te belonen voor zijn inzet voor de school of de schoolomgeving
- Op het rapport de burgerschapsactiviteiten vermelden die de leerling met succes heeft afgerond

INSTRUMENT 15 MONITOR ACTIEF BURGERSCHAP

Hoe houd je bij welke ontwikkelingen er zijn op het gebied van Actief Burgerschap binnen je school en hoe kun je daar het beste op sturen? Actief Burgerschap is een nieuwe aanduiding van iets wat op elke school al in de praktijk wordt gebracht. Het bewust hanteren van het begrip en het oriënteren op mogelijke toepassingen is een stap vooruit. Deze monitor is niet normatief bedoeld, maar een hulpmiddel om in kaart te brengen of en waar ontwikkelingen plaatsvinden.

Hierna volgt een monitor op schoolniveau (Instrument 14A) en een instrument op leerlingenniveau (Instrument 14B)

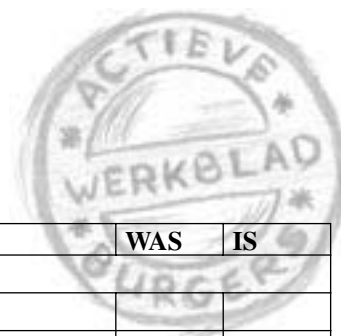
De monitor op schoolniveau is een instrument om halfjaarlijks op de agenda te zetten van directie- of stafoverleg: Zijn er ontwikkelingen en willen we initiatieven nemen in een bepaalde richting? Vanzelfsprekend is dit ook een onderwerp voor de leerlingenraad. Men kan een leerlingenforum organiseren om de opinies over Actief Burgerschap en eventuele voorstellen of initiatieven zichtbaar te maken.

Ook kan de monitor handig zijn bij activiteiten op het gebied van schoolontwikkeling en professionalisering. Welke elementen zijn van toepassing of kunnen we er bij betrekken? In de missie van de school kan Actief Burgerschap uiteindelijk niet meer ontbreken.

Ook voor leerlingen persoonlijk kan een monitor van betekenis zijn als aanvulling op het eigen portfolio.

Werkblad 15A Monitor op schoolniveau

Datum:

	WAS	IS
1 Is het begrip Actief Burgerschap bekend binnen de school?		
• Bij de schoolleiding		
• Bij het team		
• Bij leerlingen		
2 Is Actief Burgerschap opgenomen binnen het beleid?		
• Is opgenomen in de missie van de school		
• Maakt deel uit van het activiteitenplan		
• Wordt genoemd in voorlichting (bijvoorbeeld naar ouders)		
3 Maakt Actief Burgerschap deel uit van het schoolprogramma?		
• Indirect, binnen een specifiek vak		
• In verschillende vakken, vakoverstijgend		
• Als onderdeel van mentorlessen		
4 Vinden er activiteiten plaats in het kader van Actief Burgerschap?		
• Niet specifiek		
• Incidenteel, bijvoorbeeld in de vorm van een schoolactie		
• Regelmatig terugkerende activiteiten in het schooljaar		
5 Bestaat er facilitering voor Actief Burgerschap binnen de school?		
• Niet op deze noemer		
• In de vorm van urenrooster voor ontwikkeling en coördinatie/budget		
• Opgenomen binnen de formatie/lestaak/begroting		
6 Wordt er gewerkt met de competenties Actief Burgerschap?		
• Niet specifiek		
• Deels, onder de noemer sociale vaardigheden		
• Ja, met name de competentie(s):		
7 In welke mate is er sprake van inbreng en medezeggenschap van leerlingen?		
• Incidenteel		
• Via leerlingenraad en consultaties		
• Gedeelde verantwoordelijkheden/ook initiatieven van leerlingen		
8 In welke mate is er sprake van leerlingenparticipatie?		
• Incidenteel		
• Specifieke taken zoals leerlingmentor, peermediator, vertrouwensleerling		
• Structureel: Alle leerlingen hebben buiten de eigen leertaak een specifieke taak of rol binnen de school gedurende een bepaalde periode.		
9 Hoe wordt vorm gegeven aan maatschappelijk leren / leren in de context?		
• Incidenteel in thema's binnen verschillende vakken		
• Regelmatig door middel van stages en praktijkopdrachten		
• Structureel in de vorm van projectonderwijs of betekenisvolle opdrachten		
10 Hoe is de school betrokken bij individuele burgerschapsactiviteiten zoals vrijwilligerswerk van leerlingen?		
• Geen directe bemoeienis		
• Wordt aandacht aan besteed in de mentorlessen		
• De school bemiddelt tussen vraag en aanbod		

Werkblad 15B Monitor op leerlingenniveau

Actief Burgerschap is het zelf verantwoordelijkheid nemen voor gemeenschapsbelangen binnen of buiten de school. De naam is misschien nieuw, maar sommige dingen van Actief Burgerschap ken je of doe je al lang.

Deze invulijst kun je gebruiken om te kijken wat je zelf en wat jullie op school al wel of nog niet doen. En of er dingen bij zijn die je eigenlijk wel ziet zitten maar die nog niet gebeuren binnen of buiten de school.

In het eerste vakje zet je per onderdeel een kruisje als je het wel doet of als het wel gebeurt op school.

In het tweede vakje als je het wel zou willen of van plan bent te gaan doen.

Het is de bedoeling de lijst aan het begin van het volgende nieuwe schooljaar weer even in te vullen. Je ziet dan dat er dingen veranderd zijn en het kan je op een idee brengen.

Leerling:

Datum:

ACTIVITEITEN BUITEN SCHOOL

De volgende dingen doe ik buiten schooltijd:

1 Een baantje		
Ik werk naast school _____ uur per week		
Mijn werk is:		
Ik verdien: _____ euro		
Wat ik daar leer is vooral:		
Werk dat ik het liefste zou doen:		
2 Klusjes		
Ik doe af en toe klusjes		
Thuis (bijvoorbeeld: Boodschappen doen):		
Bij familie of burens of bekenden (bijvoorbeeld: In de tuin werken):		
Anders (bijvoorbeeld: Op ziekenbezoek gaan):		
3 Vrijwilligerswerk		
Bij een organisatie:		
Soms (bijvoorbeeld: Bij een actie of collecte voor een goed doel):		

4 Lid zijn van: Club, (sport)vereniging, kerk, partij		
Ik ben lid van:		
Ik vervul daar ook nog een taak, namelijk:		
5 Meedoen aan een goed doel		
Een keer per jaar		
Af en toe		
6 Zelf iets organiseren		
(Bijvoorbeeld: Een feest, een hobby-bijeenkomst)		

ACTIVITEITEN OP SCHOOL

Taken van leerlingen onderling		
We doen als taak:		
• Meewerken aan een goede sfeer in de klas		
• Het onderhouden van een telefooncirkel		
• Huiswerk doorgeven/op bezoek gaan bij zieke leerling		
• Een andere leerling helpen (ook met huiswerk)		
• Een klasgenoot ondersteunen bij rouw of verlies		
• Een klassenfeest organiseren		
• Elkaar accepteren (uiterlijk, geloof, ras, geartheid)		
• Zorgen dat pesten gestopt wordt		
•		
•		
•		
•		
•		
Funcities van leerlingen		
Ik ben...		
• Klassenvertegenwoordiger		
• Leerlingenmentor		
• Huiswerkbegeleider voor jongere leerlingen		
• Conflictbemiddelaar (peermediator)		
• Vertrouwensleerling		
• Lid van de leerlingenraad		
• Vertegenwoordiger van de school in...		
• Lid van de schoolkrantredactie/schoolradio		
•		
•		
•		
•		
•		
Activiteiten van leerlingen		
Ik doe mee aan:		
• Meewerken aan open dag/pr		
• Organiseren van schoolfeesten		

• Sportdag/sportevenementen		
• Toneel/theater/cabaret-activiteiten		
• (Jaarlijkse) schoolactie		
• Sponsorloop of inzamelactie voor goed doel		
• Internationale uitwisseling (bijvoorbeeld met andere school)		
• Milieugroep		
• Beheergroep van gebouw of kantine		
• Muziekuitvoering/concert/workshop		
•		
•		
•		
•		
•		
Activiteiten van de school		
Op school kun je meedoen/doe ik mee aan:		
• Excursies met maatschappelijk leerdoel		
• Uitwisseling met andere school (bijvoorbeeld in buitenland)		
• Stage in een instelling of sociale organisatie		
• Debat over actuele onderwerpen (lagerhuis op school)		
• Gastlessen over maatschappelijke onderwerpen		
• Vraag en aanbod -activiteiten van verenigingen en vrijwilligerswerk		
• Samenwerken met het buurthuis/de buurt		
• Praktijkopdracht vanuit de school		
• Praktijkopdracht met externe opdrachtgever bijvoorbeeld: Kinderboerderij of verzorgingshuis		
•		
•		
•		
•		
•		

BIJLAGEN

Bijlage 1

*Deze bijlage betreft een breder uitgewerkte versie van hoofdstuk 2 van het
Uitgangspuntendocument: Scholen voor Actief Burgerschap.*

Hoofdstuk 2 BEGRIPSVERKENNING

Jeroen Bron en Bert de Weme

2.1 Wat treft u in dit hoofdstuk aan?

Dit hoofdstuk zoekt een antwoord op de vraag wat onder burgerschap verstaan wordt. Duidelijk wordt dat burgerschap verschillende aspecten of dimensies kent. Ook wordt ingegaan op de politieke opvattingen van burgerschap en hoe die samenhangen met tijd en plaats. De visie op mens en samenleving wordt in verband gebracht met opvattingen over wat goed burgerschap inhoudt. Van daaruit ontstaat als vanzelfsprekend de vraag hoe die (ideale) burger dan gevormd kan worden en welke rol het onderwijs daarbij heeft. In de daaropvolgende delen van dit hoofdstuk wordt ingegaan op de vraag wat bedoeld wordt met de toevoeging ‘actief’ in de titel Actief Burgerschap. Van daaruit wordt de meerwaarde van Actief Burgerschap voor het onderwijs verkend.

2.2 Wat is burgerschap?

De relatie burger en samenleving staat volop in de belangstelling. Daarbij wordt ook het begrip ‘burgerschap’ veel gebruikt en in verband gebracht met inburgeren, burgerrechten en -plichten, individualisme en gemeenschapszin, uitsluiting en participatie. Het grootste deel van de twintigste eeuw was burgerschap verbonden aan de natiestaat. De burgers van een staat hadden een bepaalde wettelijke status die vooral rechten met zich meebracht: Actief en passief stemrecht, recht op onderwijs en de verworvenheden van de verzorgingsstaat en het bezit van een paspoort bijvoorbeeld. In Nederland kregen naast die rechten de plichten veel minder aandacht. Burgerplichten en morele plichten waren er weinig naar de staat, maar des te meer jegens de eigen religieus-ideologische zuil. Maar die statische situatie behoort nu grotendeels tot het verleden, al spelen bepaalde aspecten nog wel door in het onderwijs. Met name waar het gaat over de invulling de opvoedkundige taak van de school, die ontstaat in een wisselwerking tussen de school, het bestuur en de ouders.

Ontzuiling, ontkerkelijking, verstedelijking, migratie, mobiliteit, internationalisering, globalisering en regionalisering hebben zowel de aard van de natiestaat als de beleving van zoiets als een nationale identiteit in beweging gebracht. Het heeft bovendien geleid tot nieuwe vormen van burgerschap. De Europese eenwording bracht een nieuwe, Europese vorm van burgerschap, terwijl gelijktijdig een tegenbeweging is te ontdekken in de vorm van regionalisering om de eigen identiteit te benadrukken: het Catalaan, Fries of Rotterdammer-zijn. Ook het fenomeen van transnationaliteit deed zijn intrede: Migranten die zich verbonden voelen aan meerdere landen of gebieden. Deze kunnen met twee paspoorten op zak hun geld verdienen in land X en hun stemrecht uitoefenen in land Y. Blijkbaar heeft burgerschap een politiek-juridische dimensie in de vorm van stemrecht en staatsburger-

schap, maar ook een economische dimensie: Waar komt het inkomen vandaan, aan welke samenleving wordt een economische bijdrage geleverd. Daarnaast is van belang bij welke gemeenschap men zich betrokken voelt, welke taal men spreekt en waar men zich thuis voelt: De sociaal-culturele dimensie. Deze dimensies vormen de domeinen waarop burgerschap van toepassing is. De domeinen komen in de navolgende hoofdstukken regelmatig terug.

Domeinen van burgerschap	Voorbeeld
Politiek-juridisch	Staatsburgerschap, paspoort, belastingplicht Lokaal en nationaal stemrecht
Economisch	Sofi-nummer, belastingplicht, werk en inkomen, sociale zekerheid
Sociaal-cultureel	Thuis voelen, familiebanden, relaties en netwerken, taal, identificatie, verbondenheid, waardepatronen

Samenvattend kan gesteld worden dat burgerschap in enge zin een recht van de inwoners van een land is. In brede zin is burgerschap het resultaat van een socialisatieproces resulterend in gevoelens, opvattingen en gedrag op politiek-juridisch, economisch en sociaal-maatschappelijk terrein. Burgerschap kent in die uitleg dan ook meerdere dimensies: Politiek-juridisch, economisch en sociaal-cultureel. Deze dimensies vormen de domeinen waarop burgerschap van toepassing is. Waar deze domeinen vroeger ruimtelijk samenvielen in de natiestaat, zijn ze nu bij een groeiende groep in de samenleving aan verschillende geografische gebieden gekoppeld.

2.3 Op welke wijze zijn opvattingen over burgerschap verbonden aan politieke stromingen?

Burgerschap staat sinds de jaren negentig van de twintigste eeuw opnieuw in de belangstelling. Zowel in de media als in de wetenschap en politiek, waarbij de inburgering van allochtonen en de morele herbewapening van de jeugd door middel van het onderwijs de belangrijkste items zijn (1). De opvattingen over wat burgerschap zou moeten inhouden lopen nogal uiteen. Deze verschillen hebben in belangrijke mate van doen met de uiteenlopende *doelen* waarvoor burgerschap als middel wordt voorgesteld (2).

Allereerst kan de opvatting worden genoemd van burgerschap als *sociaal recht*: Een burger kan in de samenleving alleen verantwoordelijkheid dragen als de sociale voorwaarden daarvoor vervuld zijn. Een zekere mate van sociale gelijkheid is daartoe vereist. Zonder goede voeding, huisvesting, gezondheidszorg en onderwijs kunnen mensen hun verantwoordelijkheid voor het functioneren van de maatschappij namelijk niet dragen. In deze opvatting is een belangrijke rol weggelegd voor de staat als institutie. Deze sociale rechtsstaat zorgt ervoor dat de burgers ten allen tijde aanspraak kunnen maken op een minimum aan bestaansmiddelen. Een uitgebreid ambtenarenapparaat wordt ingezet om de verworvenheden van de sociale rechtsstaat te beheren.

In sociaal-democratische kringen is deze opvatting wijd verbreid.

Een tweede opvatting heeft als kern de *economische participatie*. De burger dient weliswaar in deze opvatting ook verantwoordelijkheid voor de maatschappij te tonen, maar is toch primair gericht op het tot stand brengen van het eigen economische belang. De markt wordt als institutie aangeprezen: Het is bij uitstek de plaats waar de burger zijn zelfstandigheid kan realiseren. Onder invloed van mechanismen van vraag en aanbod stemmen burgers hun eigen wensen af op hun mogelijkheden en komen zij zo tot een rationele afweging van de eisen die zij aan hun medeburgers stellen. Dit nastreven van het rationele eigenbelang zal door de economische activiteit van burgers ook een bijdrage leveren aan de maatschappelijke welvaart. De rechtsstaat vormt daarbij een belangrijke randvoorwaarde voor het soepel functioneren van de vrije markt. Burgers moeten elkaar ter verantwoording kunnen roepen, desnoods via de rechterlijke macht.

In met name liberale kring is deze opvatting populair.

Als derde kan de *morele* doelstelling worden genoemd: Burgers dienen het belang van de gemeenschap voorop te stellen in plaats van hun eigenbelang na te streven. Verantwoordelijkheid en plichtsbesef tegenover overheid en medeburgers moeten weer vanzelfsprekendheden zijn in de publieke ruimte. Deze opvatting vinden we met name terug bij de zogenaamde ‘communitaristen’ (3), die kritiek hebben op het liberale denken over burgerschap en van mening zijn dat burgerzin als mentaliteit weer de normaalste zaak van de wereld moet worden. Burgers zullen alleen op lange termijn betrokkenheid bij de politieke gemeenschap tonen als zij die gemeenschap als een bovenindividuele waarde opvatten. Is die politieke gemeenschap niet meer dan een instrument voor het eigenbelang, zoals de liberalen denken, dan zullen burgers op den duur onvoldoende betrokkenheid tonen. In onder meer christen-democratische kring komt men aanhangers van deze opvatting tegen.

Het zal duidelijk zijn dat de bovenstaande benaderingen (‘burgerschapsmodellen’) ook leiden tot verschillende opvattingen over onderwijs en leren, na te streven waarden, deugden, mensbeelden en de ideale burger. Tevens zullen de opvoedingsdoelen van ouders en leerkrachten in meerdere of mindere mate door deze opvattingen geïnspireerd zijn.

Bestaande politiek-ideologische stromingen in de Nederlandse samenleving spelen in dit verband ook zeker een rol van betekenis. De belangrijkste politiek-ideologische doelen van burgerschap en opvattingen over de rol van burgers in de samenleving, zijn in de onderstaande figuur samengevat. Enige mate van generalisatie is daarbij onvermijdelijk.

Politiek-ideologische stroming	Doel en concrete aspecten	Gewenste vorm van burgerschap	Type organisaties
Sociaal-democratisch	Sociaal recht Op actieve wijze gelijke kansen creëren Achterstanden tegengaan Solidariteit met zwakkeren Vertrouwen in de overheid Voorkeur voor sturing van de samenleving met beleid en regels	Gewenste veranderingen bereiken door deelname aan politieke besluitvorming, besturen, inspraakorganen Hulp bieden aan zwakkeren in de samenleving Zich houden aan regels	Instituties van de staat Gesubsidieerde NGO's
Liberaal	Economische participatie Optimale mogelijkheden bieden aan het individu Eigen initiatief stimuleren Vertrouwen in economische reguleringsprincipes Minder staatsbemoeienis	Initiatiefrijk Kansen benutten Economische zelfstandigheid Minimaal beroep doen op overheid Vrijheden van anderen respecteren	Centrale rol voor private organisaties Commercieel
Christen-democratisch	Moreel- religieus Gezamenlijke verantwoordelijkheid Rentmeesterschap Naasteliefde Autonomie in eigen kring Zorgzame samenleving	Keuzes maken op basis van geloofsprincipes Rekening houden met medemensen Zorgvuldig omgaan met de natuur en het leven	Voorkeur voor (op religieuze uitgangspunten gebaseerde) maatschappelijke organisaties (maatschappelijk middenveld)
Ecologisch (Groen)	Moreel - duurzaam Kiezen voor duurzaamheid Mensenrechten bevorderen Issue gerelateerde initiatieven nemen en steunen Macht multinationals beperken	Kritische houding: misstanden aan de kaak stellen Bereidheid om actie te ondernemen om invloed uit te oefenen Duurzaamheid prefereren boven economisch gewin 'Think globally, act locally' principes	Voorkeur voor onafhankelijke idealistische organisaties (NGO's) met focus op specifiek onderwerp en spontane initiatieven op basis van vermeende misstanden

Het voorgaande kan worden samengevat met de constatering dat ideeën over de invulling van burgerschap samenhangen met opvattingen over de relatie mens en samenleving en de rol van de overheid daarbij. Daarmee spelen opvattingen over burgerschap en de rol van de burger in de samenleving, ook een rol in de politiek.

2.4 Hoe wordt burgerschap tegenwoordig ingevuld?

De hedendaagse discussie over burgerschap in Nederland is in 1992 sterk opgeleefd door publicaties van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) (4).

De WRR benadrukt dat burgers vandaag de dag leven in een pluralistische samenleving waarin zij voortdurend te maken hebben met mensen die anders zijn dan zichzelf. En dan gaat het niet alleen om allochtonen. Ook binnen de autochtone bevolking doen zich in de hedendaagse, ontzuilde samenleving allerlei verschillen voor. Een dergelijke samenleving vraagt volgens de WRR om nieuwe vaardigheden van de burger. Burgers dienen in staat te zijn om in die nieuwe samenleving competent te handelen. Competenties zoals het beheersen van een of meerdere talen, omgaan met anderen en jezelf, en het omgaan met loyaliteitsconflicten die uit de verschillende posities die je als individu inneemt, kunnen voortkomen. Burgers moeten tegenwoordig autonoom, met oordelend vermogen en loyaal aan de democratie de tweeledige rol van regeren en geregeerd worden kunnen vervullen. Het gaat om democratische participatie en betrokkenheid als competente en zelfbewuste burgers (5).

De Onderwijsraad geeft de hedendaagse discussie eveneens weer in haar recente verkenning van de problematiek van sociale samenhang (cohesie). Hierin wordt een drietal conceptuele invalshoeken gepresenteerd (6). Naast het perspectief van *'burgerschap en gemeenschap'*, wordt ook aandacht besteed aan het perspectief van *'integratie'* en dat van de *'civil society'*.

Het perspectief van *'burgerschap en gemeenschap'* verwijst enerzijds naar sociaal-culturele motieven van de (Nederlandse) overheid in de afgelopen twee eeuwen om een zogenaamd minimale beschaving van alle burgers te bereiken. Dit beschavingsniveau wordt onontbeerlijk geacht om een zekere maatschappelijke participatie en toegankelijkheid tot welvaart en welzijn mogelijk te maken. Anderzijds spelen in later tijd sociaal-economische en sociaal-juridische motieven een rol. Een samenleving ondervindt hinder van burgers die niet aan bepaalde beschavingscondities zoals het zich houden aan sociale conventies, schriftelijke communicatie, een zeker arbeidsethos, kunnen voldoen. Burgerschapseducatie is vanuit dergelijke motieven gericht op het bereiken van een bepaald rendement voor de gemeenschap, bijvoorbeeld op het gebied van veiligheid van de burgers onderling.

Het tweede perspectief, dat van *'integratie'*, geeft aan dat de samenhang van gemeenschappen waar een burger deel van uitmaakt, kan variëren op meerdere dimensies: Economisch, maatschappelijk en cultureel. Burgerschapseducatie kan volgens de Onderwijsraad alleen succesvol zijn als met alle dimensies rekening wordt gehouden. Het overheidsbeleid is naar het oordeel van de raad de laatste jaren te eenzijdig gericht geweest op economische integratie, op het bevorderen van arbeidsmarktcompetenties (7). Dit staat los van de vraag of dit beleid ook tot het gewenste resultaat heeft geleid.

Het derde perspectief, dat van *'civil society'*, heeft betrekking op uit vrije wil aangegane sociale verbanden, zoals kerken, politieke partijen, vakbonden, consumentenorganisaties, sportverenigingen en milieuorganisaties. Deze vrijwillige verbanden spelen naast de overheid en de markt een belangrijke rol in de Nederlandse samenleving. Nederland kent bovendien een lange traditie van zelforganisatie en zelfbestuur en behoort nog steeds tot de

landen waar de civil society een hoge graad van organisatie heeft en een effectieve bijdrage levert (8). De civil society is een soort oefenplaats, waar burgers juist door de relatieve kleinschaligheid maatschappelijke ervaringskennis kunnen opdoen en de informele regels van het maatschappelijk verkeer kunnen aanleren (9). Volgens de Onderwijsraad krijgt Actief Burgerschap in deze leerschool voor het burgerschap vorm en inhoud.

Dat ook in de media de discussie over burgerschap de gemoederen bezighoudt, komt naar voren in onderstaande selectie artikelen uit de rubriek 'Ik en wij' van NRC Handelsblad.

- In de troonrede viel te lezen: 'Burgers zijn de dragers van de maatschappij'. Daarmee heeft een oud begrip nieuwe nadruk gekregen in de politiek. Te vaak werd de burger in verband gebracht met de burgerman of de kleinburger, en dat waren andere woorden voor fatsoensrakkerij. Toch is de tijd voor een herwaardering van publieke omgangsvormen gekomen. Misschien wordt een woord als 'burgerbesef' uit de vergetelheid gered. Zeker is dat alleen een hernieuwde betrokkenheid antwoord biedt op de identiteitscrisis, die we de onze moeten noemen.

NRC, zaterdag 21 september & zondag 22 september 2002 - Paul Scheffer

- Verwaarlozing van de overdracht van het culturele erfgoed kan bijdragen tot een samenleving die steeds minder innerlijk verband heeft en geen burgers meer kent maar louter consumenten herbergt. Men is burger in een gemeenschap, die zich het beste laat omschrijven als een eindeloos gesprek. Jan en Annie Romein zeiden het goed in hun *Erflaters van onze beschaving*: 'Ook in den gevestigde Staat blijft de Natie in wording'. Telkens opnieuw moet onder woorden worden gebracht wat ons samenbindt en verdeelt.

NRC, zaterdag 21 september & zondag 22 september 2002 - Paul Scheffer

- Wie inburgering nastreeft moet verhelderen wat de grondslagen van de eigen samenleving zijn; wie respect voor de rechtsorde wil bevorderen, moet zelf weten wat die regels inhouden; wie het culturele erfgoed wil overdragen, zal zelf een verhouding daartoe moeten hebben. Daarom horen beheersing van de landstaal, verinnerlijking van de rechtscultuur en een zeker historisch besef meer nadruk te krijgen. Deze samenleving heeft zo weinig talent om migranten tot deelname aan hun nieuwe omgeving te bewegen, omdat de cultuur van burgerschap is verwaarloosd.

NRC, zaterdag 21 september & zondag 22 september 2002 - Paul Scheffer

- De burger is van gedaante veranderd. Als we de media en het publieke debat mogen geloven, zou de burger geen burgerschapsmoraal meer hebben, geen waarden en normen meer kennen. Hij wil vrijheid van handelen, maar stelt de overheid aansprakelijk voor de gevolgen, zoals vervuiling van het milieu, filevorming op de wegen en een overbelaste gezondheidszorg. De burger wil zelf beschikken over zijn leven en over het moment van zijn dood, maar wil tegelijkertijd dat de staat het vuile werk opknapt.

NRC, zaterdag 5 oktober & zondag 6 oktober 2002 - Dorien Pessers

- De private sfeer is de broedkamer van de publieke moraal. Daar komt de burger in aanraking met zijn sociale verantwoordelijkheden in relatie tot zijn persoonlijke doelstellingen. Hierin probeert hij een balans te vinden.
NRC, zaterdag 19 oktober 2002 - Gerard Drosterij
- De discussie over normen en waarden gaat tot nu toe vooral over de grenzen aan de individuele vrijheid, te stellen door de overheid. De diagnose is dan al snel dat meer controle nodig is, omdat we te veel vrijheid hebben gelaten (Paul Scheffer), en de voorspelbare reactie een 'Lofzang op het individualisme' met een pleidooi voor zelfcontrole (De Beer & Jakson). Maar de tegenstelling tussen controle en individuele vrijheid negeert het belangrijkste terrein waarop winst is te boeken: Het gebied van samenwerking, onderhandeling en geschiloplossing.
NRC, zaterdag 12 oktober 2002 - Maurits Barendrecht
- Het adagium 'Het moet kunnen' is een levenshouding die voorbijgaat aan de fundamentele waarden van ons bestaan. De sociale samenhang tussen burgers is geen natuurlijk gegeven meer. Het wegvallen van de sociale controle heeft negatieve invloed op de sociale opvoeding. Terecht stelt hoogleraar pedagogiek M. de Winter dat de sociale verbondenheid de doorslaggevende factor is voor het welbevinden van de kinderen. Een kind moet weten dat hij er mag zijn. We moeten op zoek naar een nieuw opvoedingsideaal dat het accent legt op saamhorigheid, op versterking van de bindende krachten in de samenlevingseenheden als gezin, sportclub, buurt en school en dat rekening houdt met het individu. Eerlijkheid, respect, verantwoordelijkheid en gemeenschapszin moeten uitgangspunt zijn.
NRC, vrijdag 13 december 2002 - Rinze S. Boersma
- Vooral jonge allochtonen hebben het gevoel dat ze er niet (meer) bij horen. Ze hebben zichtbaar last van de feitelijke assimilatie-druk op scholen, in het publieke domein, de pers en de politiek. Zij krijgen geen ruimte om jong te zijn of op hun eigen wijze volwassen te worden en vorm te geven aan verzelfstandiging, emancipatie en (hybride) identiteiten. Volwaardig burgerschap of loyaliteit aan de Nederlandse democratische rechtsstaat kan niet door een pragmatische visie betreffende assimilatie worden afgedwongen. Jonge mensen moeten de kans krijgen dit te leren en zich eigen te maken.
NRC, donderdag 13 februari 2003 - Sadik Harchaoui, Halim El Makouri

De opvattingen over burgerschap zijn constant in beweging, samenhangend met de veranderingen die zich in de samenleving voordoen. Overheidsraden en wetenschappers voeden de discussie die binnen verschillende maatschappelijke sectoren, maar ook in de media gevoerd wordt. In de recente discussie komen de begrippen sociale cohesie, integratie, gemeenschapszin en civil society veelvuldig terug. Daaruit blijkt met name de roep om meer eenheid in de samenleving en een groter verantwoordelijkheidsbesef van het individu jegens de gemeenschap.

2.5 Heeft het onderwijs ook iets te maken met die verschillende opvattingen?

De bovengenoemde discussie speelt ook in het onderwijs. Het onderwijs draagt immers bij aan de ontwikkeling van toekomstige burgers: Scholen voeden op. De toenmalige minister van onderwijs en wetenschappen, J.M.M. Ritzen, heeft dit besef nieuw leven ingeblazen door het instellen van het 'Platform Pedagogische Opdracht van het Onderwijs' (10). Ritzen noemt als kernfuncties van het onderwijs: Kinderen 'toerusten' en 'opvoeden'. Bij 'toerusten' gaat het om de kwalificerende en overdrachtsrol van het onderwijs: Een breed pakket van kennis en vaardigheden dient te worden aangeboden. Bij 'opvoeden' gaat het om de overdracht van waarden en normen.

Deze visie van Ritzen betekent overigens niet dat hij een pleidooi houdt voor een herinvoering van de eenvormige waarden en normen en sociale dwang van de vroegere gesloten samenleving. De bevrijding van de knellende traditionele banden van vroeger is een 'hoog goed'. Maar we moeten volgens hem wel op zoek naar een nieuw evenwicht tussen individuele vrijheid en gemeenschappelijke waarden en normen. Alleen zo kan de moderne samenleving goed functioneren. Hij houdt daarmee een warm pleidooi voor burgerschap als 'het voorbereiden op het functioneren in een democratische samenleving'. Het gaat dus om meer dan alleen waarden en normen. Ritzen stelt nadrukkelijk dat het hier niet om staatspedagogiek gaat: Welke waarden en normen worden overgedragen door het onderwijs, is niet aan de staat. De vrijheid van onderwijs is een belangrijke verworvenheid in Nederland. Wel noemt hij een aantal waarden, zoals respect, rechtvaardigheid, eerlijkheid, verantwoordelijkheid, gemeenschapszin, solidariteit en tolerantie. In het verlengde van Ritzen's initiatief is een debat over de pedagogische opdracht van de school gestart, waarvan het eindverslag in 1995 is verschenen (11). Het bevat pleidooien voor een versterking van waarden en normen met behulp van het onderwijs. Een gevolg van de debattenreeks en de verschillende publicaties is dat de pedagogische taak van het onderwijs weer algemeen wordt erkend. De landelijke onderwijsnetwerken voor openbaar (CBOO), katholiek (NKS-ABKO), protestants-christelijk (NPCS-BPCO) en algemeen-bijzonder (NABS) onderwijs hebben hierop het initiatief genomen tot het ontwikkelen van een vakoverstijgend leergebied 'Sociaal-ethische oriëntatie' gericht op het leren deelnemen aan onze democratische en pluriforme samenleving (12). Ook instanties als de Inspectie van het Onderwijs besteden sindsdien aandacht aan het pedagogische klimaat. Onderzoeksinstellingen zijn een onderzoeksreeks gestart over de stand van zaken, de resultaten en mogelijkheden van de pedagogische opdracht van de school (13).

Hoogleraar Veugelers (14) is daarbij gekomen tot het onderscheiden van drie clusters opvoedingsdoelen: Aanpassing en disciplineren, zelfstandigheid en kritische meningsvorming en sociale betrokkenheid. Deze brengt hij bovendien in verband met drie typen burgerschap.

Opvoedingsdoel	Kenmerk	Type burgerschap	Kenmerk
<i>Aanpassing en disciplineren</i>	Gehoorzaamheid, goede manieren, zelfdiscipline	<i>Aanpassingsgerichte burger</i>	Discipline en sociale betrokkenheid
<i>Zelfstandigheid en kritische meningsvorming</i>	Eigen meningsvorming, kritische houding, omgaan met kritiek	<i>Calculerende burger</i>	Discipline en zelfstandigheid, individualistisch
<i>Sociale betrokkenheid</i>	Rekening houden met anderen, tolerantie en respect voor anderen-denken	<i>Kritisch-democratische burger</i>	Zelfstandigheid en sociale betrokkenheid

In het onderwijs worden alle drie genoemde opvoedingsdoelen geïmplementeerd. Nagenoeg alle scholen richten zich op aanpassing en disciplineren. Dit opvoedingsdoel is inherent aan het systeem van klassikaal onderwijs en lessentabellen. Een leerling die zich daar niet naar schikt loopt al snel tegen grote problemen op. Zelfstandig en kritisch in het perspectief van de calculerende burger zit ook ingebakken in het klassikale systeem waarbij na een behaalde acht een vier volstaat om toch nog op de veilige zes uit te komen en waar ordelijk gedrag wordt geruild tegen uitleg, tips en een afronding naar boven. In de schoolmissie zullen dergelijke opvoedingsdoelen niet tegenkomen. Dat ligt weer anders bij de opvoedingsdoelen zelfstandigheid, kritische meningsvorming en sociale betrokkenheid vanuit didactisch perspectief. Zelfstandigheid is een doel dat de laatste jaren sterk de nadruk heeft gekregen: Zelfstandig werken, verantwoordelijkheid dragen voor het eigen leerproces. Hetzelfde geldt voor kritische meningsvorming: Ook dat is een actueel doel dat dikwijls in verband wordt gebracht met de voorbereiding op een samenleving die continu vraagt om het innemen van een eigen standpunt en het maken van keuzes. Sociale betrokkenheid is opnieuw actueel als opvoedingsdoel in het onderwijs vanuit de opvatting dat de sociale cohesie in de samenleving te zeer verzwakt is, dat samenwerken en sociale vaardigheden essentieel zijn in de meeste beroepen, maar ook vanuit het besef dat leren van en met anderen een positief effect heeft op de leerresultaten.

Scholen verschillen dan ook vooral in de verhouding tussen de drie opvoedingsdoelen. Ten Dam en Volman hebben vastgesteld dat het merendeel van de vmbo scholen zich richten op aanpassing en discipline ('invoegen'), terwijl de havo-vwo scholen meer ruimte bieden voor zelfstandigheid, meningsvorming, samenwerking ('participeren') (15). Ook de traditionele vernieuwings scholen zoals Jenaplan, Freinet en Dalton hebben van oudsher meer aandacht voor de laatste twee opvoedingsdoelen.

Burgerschapsvorming vindt plaats in het onderwijs. Voor een deel gebeurt dit impliciet en voor een deel expliciet: Scholen maken zelf een bewuste keuze voor opvoedingsdoelen en de manier waarop ze die willen ontwikkelen bij de leerlingen. Een groot deel van de opvoedingsdoelen is inherent aan het onderwijssysteem en moeilijk te beïnvloeden door individuele scholen.

2.6 Geeft de overheid hierbij geen uitsluitel?

In Nederland schrijft de overheid niet of slechts in zeer beperkte mate expliciet voor, welke opvattingen bij de burgers ontwikkeld dienen te worden. Scholen hebben wel de taak om toekomstige burgers vaardigheden bij te brengen zoals lezen, schrijven, informatie zoeken en beoordelen en hen in staat te stellen verantwoorde keuzes te maken, hun eigen waarden te leren ontdekken en formuleren, en zich te houden aan de wet. Zo dient de aandacht voor emancipatie en intercultureel onderwijs bij te dragen aan het gelijkheidsbeginsel. Daarnaast wordt algemeen erkend dat scholen een opvoedkundige taak hebben. Die kan zo neutraal mogelijk worden ingevuld door nog net te doen wat wettelijk is voorgeschreven. We kennen echter ook scholen die een duidelijke missie hebben geformuleerd over de manier en de richting waarin de school de leerlingenpopulatie dient op te voeden.

Hiermee valt Nederland in de categorie landen waar de overheidsbemoeienis klein is. Ze deelt die positie met landen zoals Hongarije en de Verenigde Staten (16).

Er zijn echter ook landen waar de overheid zeer gedetailleerd is in de formulering van de waarden die van nationaal belang worden geacht. Voorbeelden zijn Korea en Japan, maar ook Zweden valt in deze categorie. Dit heeft een duidelijke invloed op de mate waarin de doelen die voor een vak gesteld zijn, waarden expliciteren. In dit verband wordt wel gesproken over een 'dikke' en een 'dunne' variant van onderwijs voor burgerschap. Dik duidt hierbij op de visie waarbij burgerschapsvorming tot het publieke belang behoort, wat gepaard gaat met een stevige rol voor het onderwijs om de doelen te helpen realiseren.

Dun	Dik
Neutraal en beschouwend	Expliciete waardenvorming
Formeel	Participerend
Inhoud gericht	Proces gericht
Gebaseerd op kennisoverdracht	Gebaseerd op waardeninteractie
Gemakkelijker te realiseren en te toetsen	Moeilijker te realiseren en te toetsen

Nederland hanteert een neutrale opvatting over de rol van het onderwijs ten aanzien van burgerschapsvorming. In het publieke en politieke debat is wel een verschuiving waarneembaar in de richting van een sterkere nadruk op collectieve waarden. Daarbij wordt ook een beroep gedaan op het onderwijs. Wettelijk verandert er echter niets. Integendeel, de recente onderwijsvernieuwingen gaan juist in de richting van minder overheidsbemoeienis en meer autonomie voor de scholen. Daarmee is het dus aan de scholen om deze roep om een versterking van burgerschapsvorming gestalte te geven.

De Zweedse onderwijswet laat er geen twijfel over bestaan: “Onderwijs dient leerlingen toe te rusten met kennis en vaardigheden en, door samen te werken met hun thuissituatie, een harmonieuze ontwikkeling te bevorderen van verantwoordelijke mensen en leden van de samenleving ... alle activiteiten in scholen zullen worden uitgevoerd in overeenstemming met fundamentele democratische waarden.”

Het nationale curriculum specificceert dit als: “De onschendbaarheid van het menselijk leven, individuele vrijheid en integriteit, gelijke rechten voor alle mensen, gelijkheid tussen vrouwen en mannen en solidariteit met de zwakkeren en kwetsbaren zijn de waarden die de school zal voorleven en bewaken”.

Om het laatste te bereiken werden recentelijk in een nationale campagne handreikingen opgeleverd voor zowel de kinderopvang als de scholen om democratische principes over te brengen. De insteek hierbij is dat democratische vorming niet zozeer een onderwijshoud is, maar vooral weerspiegeld wordt in de omgangsvormen en het schoolklimaat.

Opvattingen over de te ontwikkelen waarden bij kinderen zijn in Nederland een zaak van de school. De overheid tracht deze taak van scholen wel te benadrukken en te stimuleren. Er zijn voorbeelden van landen waar de overheid zich wel nadrukkelijker bemoeit met de richting waarin toekomstige burgers door scholen dienen te worden ontwikkeld.

2.7 Welke invullingen worden er elders gegeven aan burgerschap als onderwijshoud?

Een brede internationale ontwikkeling op het gebied van burgerschap als onderwijshoud is terug te vinden in diverse landen waaronder Engeland, Schotland, De Russische Federatie, Spanje, Oekraïne, Vlaanderen, de Baltische Staten, Korea en Japan (17). Daarbij worden vele termen gebruikt om dit vak of leergebied aan te duiden, waaronder: Citizenship education, Civics, Social studies, Studies of society en Life skills. Ook de aanpak die gekozen wordt varieert van het aanbieden van elementen van burgerschapsvorming als vak, vakoverstijgende dimensie, doel van klassen of schoolactiviteiten, aspect van het schoolklimaat of komt tot een uitwerking in de relatie met buitenschoolse activiteiten.

Onze Vlaamse zuiderburen spreken over ‘*opvoeden tot burgerzin*’. Burgerzin omschrijven zij als het open staan voor het politieke, economische, sociale en culturele leven van de samenleving waarvan men deel uitmaakt en bereid zijn om eraan deel te nemen.

Voor het onderwijs hebben zij het opvoeden tot burgerzin ontwikkeld als een vakoverstijgende leerlijn. Aspecten die daarbij aan de orde worden gesteld zijn onder meer: De klas en de school, gezinsvormen, media, mensenrechten, Actief Burgerschap en besluitvorming, democratische raden en parlementen, maatschappelijke dienstverlening en wereldburgerschap.

De redenen om aandacht te schenken aan burgerschapsvorming is dikwijls ingegeven door maatschappelijke problemen waar de samenleving voor staat en waar de school (ook) een oplossing voor moet zoeken.

Die problemen zijn in de pas ontstane democratieën van een geheel andere orde dan in de gevestigde democratieën.

Zo leggen nagenoeg alle voormalige Sovjetrepublieken de nadruk op democratische vorming, economische kennis en vaardigheden en nationaal bewustzijn. Maar ook de houding ten opzichte van de overheid en het vertrouwen in instituties zijn hier hete hangijzers. De landen in het Westen kampen weer met heel andere problemen. Het gaat om het tegen gaan van desinteresse en het doorbreken van een passieve houding waarbij de democratische principes overgebracht moeten worden aan nieuwe generaties en nieuwe ingezetenen. Paradoxaal genoeg wordt de mate waarin leerlingen of scholen succesvol zijn nog altijd voornamelijk afgemeten aan academische vorming en niet aan aspecten van burgerschapsvorming. Het falen van scholen daarentegen wordt wel in verband gebracht met aspecten van burgerschapsvorming zoals te veel vernielingen en geweld, drugsgebruik en culturele spanningen.

In ieder land wordt dit leergebied op een andere wijze ingevuld, afhankelijk van de diverse omstandigheden. Aspecten die daarbij veel voorkomen zijn:

- Het behouden van iets, bijvoorbeeld democratische principes.
- Het toerusten tot participatie in de samenleving.
- Het toerusten van jongeren om deel te nemen aan besluitvormingsprocessen.
- De nadruk op het bevorderen van integratie en sociale cohesie.
- Het stimuleren van relaties met buitenschoolse instanties.
- Het bieden van een internationale dimensie.

Effectief onderwijs voor burgerschapsvorming dient volgens David Kerr (18) te voldoen aan bepaalde kenmerken.

Het gaat om het bevorderen van:

- *Sociale en morele verantwoordelijkheid*: Sociaal en moreel gedrag binnen en buiten het leslokaal.
- *Betrokkenheid bij de samenleving*: Het leren over en het daadwerkelijk inzetten voor de samenleving waar de leerlingen deel van uitmaken.
- *'Politieke geletterdheid' (political literacy)*: Het leren over en het vinden van mogelijkheden om een bijdrage te leveren aan het publieke leven door kennis, vaardigheden en attitudes.

In de Verenigde Staten zijn diverse programma's ontwikkeld en geïmplementeerd. Het bestuderen van deze programma's kan nuttig zijn aangezien ze al enige tijd bestaan en het financieringssysteem in de VS gericht is op het aantonen van effectiviteit van programma's met onderzoeksresultaten. Drie programma's springen er daarbij uit:

- *Character education*: Een schoolbrede benadering om een door de school te expliciteren set van waarden over te brengen aan de leerlingen. De waarden hebben een algemeen karakter en houden merendeels verband met de principes die in de VS worden beschouwd als fundamenteel: Vrijheid, gelijkheid, verantwoordelijkheid, democratie.

- *Service learning*: Het bevorderen van buitenschools leren en het in verband brengen van buitenschools leren met reguliere lesprogramma's. Bij het buitenschoolse leren ligt daarbij de nadruk op 'community service': Het verrichten van diensten aan de (lokale) gemeenschap.
- *We the people... Project Citizen*: Een stapsgewijze analyse van lokale problemen waarvoor de klas op systematische wijze een oplossing zoekt. Dit programma is inmiddels ook in Duitsland uitgebracht onder de naam: *Projekt: Aktive Bürger*.

Op conceptueel gebied is er een breed scala aan uitwerkingen van burgerschapsvorming in het onderwijs beschikbaar.

De kloof tussen de idealen en de praktijk is voornamelijk bijzonder groot, al groeit het aantal voorbeelden van initiatieven om droom en werkelijkheid met elkaar te verenigen. De activiteiten van met name de Britse onderwijswereld hebben wel meer eenheid gebracht in het denken over 'citizenship education': Welke kennis, vaardigheden en waarden zijn hierbij relevant? De studies en rapporten die zijn verschenen ter voorbereiding op de invoering van het vak 'citizenship education' in Engeland, hebben er mede toe geleid dat bestaande programma's op het Europese vasteland opnieuw worden geëxpliciteerd en gherdefinieerd. De Raad van Europa speelt een belangrijke rol om deze voorbeelden te verzamelen en uit te wisselen binnen het programma Education for Democratic Citizenship (EDC).

In Engeland is dit schooljaar voor het eerst gestart met het vak *citizenship education*.

Van de roostertijd dienen scholen voor primair en voortgezet onderwijs 5% te besteden aan aspecten van burgerschapsvorming. Daarbij worden onderscheiden:

- *Sleutelbegrippen* zoals democratie, rechten en verantwoordelijkheden, gelijkheid en diversiteit.
- *Waarden* zoals rekening houden met het algemeen belang, geloof in menswaardigheid en gelijkheid, de houding om samen te werken met anderen en voor anderen.
- *Vaardigheden* zoals argumentatie en samenwerkingsvaardigheden, rekening houden met en respecteren van andere opvattingen, het identificeren en beïnvloeden van sociale, morele en politieke uitdagingen en situaties.
- *Kennis en inzicht* over relevante thema's op lokaal, nationaal of Europees niveau; politieke en vrijwilligersacties in de buurt; mensenrechten.

Het onderwerp van deze publicatie staat niet op zichzelf. Onderwijs op het terrein van burgerschap staat wereldwijd in de belangstelling. Daarvoor zijn verschillende oorzaken aan te wijzen die samenhangen met de context van het land. Wel heerst over het algemeen de opvatting dat de complexe en dynamische samenlevingen van vandaag uiteenlopende eisen stellen aan haar burgers en dreigen te desintegreren als haar burgers niet over bepaalde houdingen en vaardigheden beschikken. Het toerusten tot participatie in de samenleving is dan ook duidelijk een centrale doelstelling. Dit toerusten vereist kennis van de maatschappij en de mogelijkheden om een bijdrage te leveren; betrokkenheid bij de samenleving en het kennen en nemen van de eigen verantwoordelijkheden.

2.8 En wat is daarbij dan Actief Burgerschap?

Actief Burgerschap duidt op een activiteit: Iets doen. Niet consumeren maar produceren, initiatieven nemen, zelf keuzes maken en consequenties trekken. In de literatuur wordt in dit verband vaak de term ‘participeren’ (pars capere ofwel deel-nemen) gebruikt. In eerste instantie wordt hierbij bedoeld op het inclusiviteitsbeginsel: Het deelnemen aan de samenleving, bijvoorbeeld het deelnemen aan het onderwijs. Beide vinden we respectievelijk terug in de Universele verklaring van de rechten van de mens, en in het Verdrag inzake de rechten van het kind. Naast deze kwantitatieve opvatting heeft participatie ook een kwalitatieve betekenis in de zin van deelhebben: Belang hechten aan, zich betrokken voelen bij. Politici, beleidsmakers en de media wijzen op het belang van deze kwalitatieve maatschappelijke participatie. Het wordt dan in verband gebracht met de verzwakte sociale cohesie en desinteresse om deel te nemen aan de aan de staat gerelateerde structuren voor politieke besluitvorming en medezeggenschap, maar ook aan het deelnemen aan niet gouvernementele initiatieven en organisaties in het maatschappelijke middenveld ook wel de civil society genoemd. Ook wordt vaak verband gelegd met de ongelijke deelname van sociaal zwakkeren en allochtonen (19).

Eenzelfde verhaal geldt voor het onderwijs. Ook in dit verband wordt vaak gewezen op het gebrek aan het gevoel ergens bij te horen en je ergens voor in te willen zetten (20). De Winter spreekt hierbij over ‘*connectedness*’: Sociale verbondenheid; je geliefd, belangrijk en welkom voelen. Dit vereist een pedagogiek van jeugdigen serieus nemen, ze het recht gunnen om jong te zijn, maar ze tegelijkertijd erkennen als medeburgers die bezig zijn te leren hoe ze hun leven en hun samenleving moeten vormgeven.

De ‘dunne’ variant van burgerschapsonderwijs is ingevuld met leren over hoe politieke besluitvorming verloopt, leren over de economie, leren over het milieu. Wat ontbreekt zijn manieren voor leerlingen om zich te verhouden tot de samenleving, eigen opvattingen te ontwikkelen, het gevoel te krijgen er deel van uit te maken en er ook een invloed op uit te kunnen oefenen. Het leren door te doen en het leren van het doen (reflecteren) krijgt om allerlei praktische redenen onvoldoende aandacht terwijl op verschillende plaatsen wordt aangetoond dat het aloude leren van ervaringen en leren door te doen een waardevolle aanvulling is op het schoolse leren (21). Bovendien, leerlingen hoeven niet alleen voorbereid te worden op een rol die ze op latere leeftijd gaan vervullen, ook nu al maken zij deel uit van die maatschappij en vervullen ze een rol.

De meerwaarde van Actief Burgerschap wordt in deze publicatie dan ook vooral gezocht in het stimuleren van het opdoen van ervaringen met participatietaken binnen en buiten de school, en in het betrekken van die ervaringen in de lessen.

Aan kinderen en jongeren moet nadrukkelijker de kans geboden worden om ervaringen op te doen met participeren, om mee te denken en mee te beslissen, om eigen keuzes te maken en verantwoordelijkheid te dragen. Indien leerlingen het gevoel hebben dat ze inspraak hebben en verantwoordelijkheid krijgen in de school en de omgeving van de school, percipiëren ze het klimaat op school beter (22).

Australisch onderzoek toont echter aan dat schijninspraak averechts werkt. In een onderzoek met de veelzeggende titel ‘What’s the point?’ wordt aangetoond dat leerlingen overtuigd moeten worden dat ze werkelijke inspraak hebben. Schijninvloed leidt tot een vergroting van het cynisme (23).

Blijkbaar kan participatie op school in verschillende gedaanten voorkomen. De Amerikaanse psycholoog Robert Hart werkte in opdracht van Unicef een aantal gradaties uit over de omvang en kwaliteit van participatie door jonge mensen (24). Hij presenteerde dit als een ladder met acht sporten. De onderste drie kwalificeerde hij daarbij als niet-participatief.

8 Initiatief bij jongeren, volwassenen delen in de beslissing.
Dit is een soort 'over-de-top' vorm van participatie waarbij de jongeren alle initiatieven nemen tot het initiatief om volwassenen in te schakelen om het doel van de jongeren te bereiken.

7 Initiatief en leiding bij de jongeren.
Zowel het idee als de besluitvorming, uitwerking en toepassing is afkomstig van de jongeren. Volwassenen spelen in feite geen of een voorwaardenscheppende rol.

6 Initiatief bij volwassenen, jongeren delen in beslissingen.
Nog steeds ligt het initiatief bij volwassenen, maar de invulling is in handen van de jongeren. Bij belangrijke beslissingen worden verantwoordelijkheden gedeeld door volwassenen en jongeren.

5 Geraadpleegd en geïnformeerd.
Hoewel ook hier het initiatief nog bij de volwassenen ligt, hebben jongeren ook invloed op de setting en de mogelijkheden en kunnen zij deze aan laten sluiten op de eigen behoeften.

4 In opdracht maar geïnformeerd.
Vergelijkbaar met sport 3, met het verschil dat jongeren beter zijn geïnformeerd over hun rol, de achtergronden en voorliggende keuzes. Hierbij is daarom wel sprake van participatie.

3 Afkopen.
Jongeren krijgen schijnbaar een stem terwijl in feite de beslissingen al genomen of voorgekookt zijn, of de onderwerpen, keuzes en de setting door anderen bepaald zijn.

2 Decoratie.
Jongeren zijn aanwezig om iets op te luisteren of worden gemobiliseerd omdat het een interessante ervaring zou zijn.

1 Manipulatie.
Volwassenen zetten jongeren in voor de belangen van volwassenen.

Het creëren van mogelijkheden om ervaringen op te doen met aspecten van burgerschap zoals initiatieven nemen, participeren in besluitvorming en beïnvloeding van de eigen omgeving - zowel binnen als buiten de school -, het krijgen van vrijheid en het dragen van verantwoordelijkheid, zijn in het onderwijs over het algemeen beperkt.

Mogelijkheden binnen de school worden onvoldoende benut, maar ook de mogelijkheden die buiten de schoolmuren aanwezig zijn worden vaak minimaal benut. Bij het bevorderen en stimuleren van participatie is een analyse nodig over de vraag in welke mate de verantwoordelijkheden bij de leerlingen liggen en hoe aan hen voldoende gelegenheid geboden wordt om eigenstandig keuzes te maken en initiatieven te nemen. Er bestaan vele vormen van participatie, waarvan een aantal als schijnparticipatie zijn te kenschetsen. Goede participatiemogelijkheden hebben een positief effect op onder meer het welbevinden en de identiteitsontwikkeling van kinderen.

2.9 Is Actief Burgerschap een doel of een middel?

Deze publicatie heeft tot doel om Actief Burgerschap in het onderwijs te versterken. Het gaat hierbij om een maatschappelijk doel waaraan het onderwijs een bijdrage levert. Het is aan de school om de richting, omvang en intensiviteit te bepalen van de activiteiten gericht op het ontwikkelen van Actief Burgerschap. Daarmee speelt deze publicatie in op de discussie die in de samenleving speelt over burgerschap, maar ook op de discussie die speelt in het onderwijsveld over de opvoedende taak van de school, het bevorderen van sociale competenties, het streven naar sociale cohesie, het aandacht schenken aan waarden en normen en het inzetten van leersstrategieën die het belang van buitenschools en impliciet leren benadrukken.

Het bijdragen aan het ontwikkelen van burgerschapscompetenties wordt vaak genoemd bij projecten en programma's zoals:

- Sociale competenties.
- Maatschappijvakken.
- Ethische oriëntatie.
- Buitenschoolse (leer)ervaringen opdoen en gebruiken in het onderwijs.
- Educaties en projecten rond milieu, mensenrechten, gezondheid, multiculturele samenleving.

Anderzijds wordt aan deze aanpak een aantal positieve effecten toegedicht (zie 2.12) op aspecten van het leren. In die zin fungeert het dan ook als middel om:

- Het leren te verbeteren.
- De motivatie te vergroten.
- Zelfbeeld en geloof in eigen mogelijkheden te ontwikkelen.
- Sociale verbondenheid en respect voor anderen te ontwikkelen.
- Gebruik te maken van complexe (authentieke) situaties bij het leren.
- Concretiseren van schoolse kennis en vaardigheden.
- Een bijdrage te leveren aan de buurt of samenleving.
- Het stimuleren van activerende werkvormen en participatie binnen de school.

Het bevorderen van Actief Burgerschap in het onderwijs is ten eerste een (maatschappelijk) doel op zichzelf. Ten tweede is het ook een afgeleid doel van diverse bestaande onderwijsactiviteiten zoals de sociale vakken, diverse projecten en programma's rond sociaal-emotionele vorming. Ten derde is burgerschap een middel om andere doelen te bereiken zoals persoonlijkheidsvorming, het vergroten van de motivatie en het versterken van het leren.

2.10 Wat is dan precies de essentie van Actief Burgerschap?

Een algemene definitie van Actief Burgerschap die in dit project gehanteerd wordt luidt:

Het zelfstandig verantwoordelijkheid nemen door leerlingen voor gemeenschapsbelangen binnen en/of buiten de school.

Centraal in de definitie staat het begrip ‘verantwoordelijkheid’. De ontwikkeling van verantwoordelijkheid is een continue proces dat gericht kan zijn op het eigen welzijn, het welzijn van een ander, het welzijn van de groep of gemeenschap en de fysieke omgeving. In het geval van Actief Burgerschap is de ontwikkeling van verantwoordelijkheid vooral gericht op de groep, gemeenschap en omgeving (eigendom van de groep/gemeenschap).

Verantwoordelijkheid leren dragen kan pas door verantwoordelijkheid te krijgen en door het besef ergens verantwoordelijk voor te zijn. De verschillende aspecten die met verantwoordelijkheid samenhangen, kunnen worden verhelderd door het te bekijken vanuit de psychologische basisbehoeften: Relatie, competentie en autonomie. Vanuit dat perspectief ontwikkelt verantwoordelijkheidsbesef zich beter als een affectieve relatie bestaat met de persoon of het object waarvoor men verantwoordelijk is (relatie). Daarnaast wil een persoon kunnen tonen dat hij een bepaalde mate van verantwoordelijkheid kan dragen (competentie). Tenslotte is van belang dat er vertrouwen getoond wordt dat een persoon zelfstandig verantwoordelijk kan zijn voor een bepaalde taak (autonomie) (25).

Uit de definitie kunnen eveneens een aantal doelen worden afgeleid. Die doelen vormen een aanknopingspunt voor het definiëren van geschikte activiteiten en het beoordelen van de kwaliteit van activiteiten.

- 1 Het opdoen van (positieve) ervaringen met het dragen van verantwoordelijkheid, besluitvorming en het tot nut zijn van een gemeenschap.
- 2 Het zich oriënteren op de Nederlandse samenleving.
- 3 Identiteitsvorming door eigen mogelijkheden en talenten te verkennen.
- 4 Het deel uitmaken van een gemeenschap en het functioneren in intermenselijke verhoudingen buiten die van leraar – leerling.
- 5 Gelegenheid bieden tot het vormen van een emotionele relatie met onderwijshouders.

Daartoe dient de leerling te leren om:

- 1 Te ontdekken wat hij zelf van waarde acht en hoe dat zich verhoudt tot de opvattingen van anderen.
- 2 De eigen leerwensen en leervragen te expliciteren.
- 3 Creativiteit en initiatief te tonen in het zoeken naar een antwoord hierop.
- 4 De eigen mogelijkheden te ontdekken om de eigen omgeving of situatie te beïnvloeden.
- 5 Ideeën en opvattingen uit te laten monden in concreet gedrag binnen de grenzen van een bepaalde context.
- 6 Gelegenheden te vinden om de eigen mogelijkheden te benutten om de eigen situatie of omgeving te beïnvloeden.
- 7 Gelegenheden te vinden om de eigen mogelijkheden te benutten om zich dienstbaar te maken aan een gemeenschap.

- 8 Bereidheid te tonen om zich in te zetten voor een gemeenschap binnen of buiten de school.
- 9 Te functioneren in sociale verbanden buiten de klassensituatie en daarbij respectvol om te gaan met de opvattingen van anderen en zich op te stellen als teamplayer.
- 10 Verantwoordelijkheid te dragen om taken te realiseren en aan verwachtingen van anderen te voldoen.
- 11 De eigen inzet planmatig te realiseren.
- 12 Opedane ervaringen te expliciteren en hierop te reflecteren.

Werken aan Actief Burgerschap komt met name tot uitdrukking in activiteiten binnen en buiten de school waarbij ervaringen worden opgedaan met het dragen van verantwoordelijkheid. Verantwoordelijkheid kan zich richten op eigen ontwikkeling en welzijn, dat van een ander, of kan verband houden met het behoren tot een groep of gemeenschap. Verantwoordelijkheidsbesef kan pas worden ontwikkeld als verantwoordelijkheid gegeven wordt. Daarnaast kan de ontwikkeling versterkt worden als de leerling een affectieve band heeft met het onderwerp, zijn kunnen kan tonen en als hem daarbij ook zelfstandig een zekere verantwoordelijkheid gegeven wordt. Tot slot is reflectie in dit proces van belang om een relatie te leggen tussen de activiteit en een van de doelen van burgerschap.

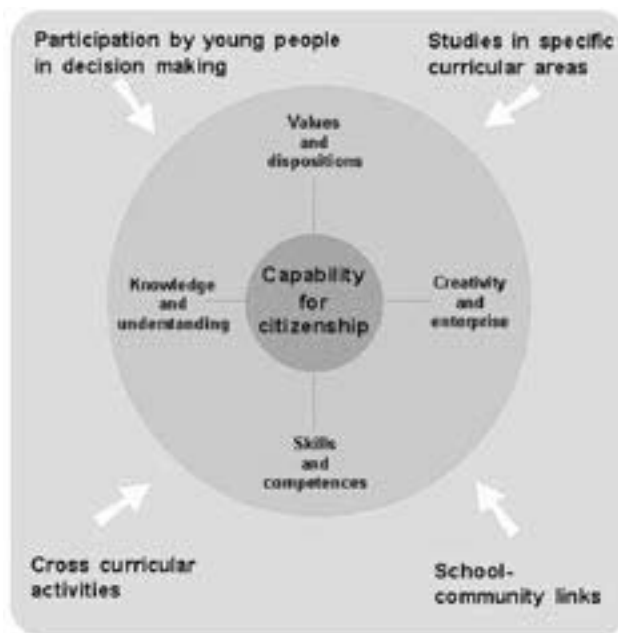
2.11 Op welke wijze kan dit worden ingepast in het onderwijs?

Naast de eisen die aan de activiteiten gesteld worden en de leerdoelen bij leerlingen wordt er van school ook het een en ander verwacht. Het gaat daarbij niet zozeer om het toevoegen van vakinhouden, maar wel van activiteiten.

Het volgende is aan de scholen:

- Het oefenen van een actieve houding binnen de school in didactiek, werkvormen en het stimuleren van een open klassenklimaat.
- Het initiëren van gerichte vakoverstijgende activiteiten die een duidelijke relatie hebben met de missie van de school.
- Het systematisch gebruik maken en verankeren van buitenschoolse leerervaringen.
- Het stimuleren van het opdoen van buitenschoolse leerervaringen.

Het volgende model toont aan op welke wijze burgerschap in het onderwijs ontwikkeld wordt. Centraal in het model staat de burgerschapsbekwaamheid waarbij vier aspecten zijn onderscheiden: Kennis en inzicht, waarden en houdingen, creativiteit en ondernemerschap, vaardigheden en competenties. De bekwaamheden worden ontwikkeld door middel van vakoverstijgende activiteiten, het deelnemen aan besluitvorming, vakinhouden en de samenwerking tussen school en omgeving (buitenste pijlen).

*Het ontwikkelen van burgerschap in het onderwijs
(origineel: Learning and Teaching Scotland, 2002) (26)*

Het onderstaande schema geeft een indruk van de manier waarop dit in de school verankerd kan worden.

Aspecten	Voorbeelden
Vakoverstijgende activiteiten	Algemene doelen (bavo) preambule vmbo* Leergebiedoverstijgende doelen* (basisonderwijs) Al dan niet vakoverstijgende projecten, werkweken, (kerst)acties Verrichten van onderzoek, omgevingsonderwijs Invulling van het profielwerkstuk* Schoolklimaat, aandacht voor sociale en morele competenties
Besluitvorming	Leerlingenraad* Diverse leerlingencommissies en werkgroepjes Besluitvorming binnen de les over werkwijze en leerstof
Vakinhouden	Met name de inhouden van de mens en maatschappijvakken maatschappijleer, aardrijkskunde, geschiedenis, verzorging, economie, wereldbeschouwing*
Samenwerking school en omgeving	Praktische sectororiëntatie, snuffelstages Samenwerking met buurtorganisaties, clubs, politie, kerk

De onderdelen aangegeven met een * zijn wettelijk bepaald. Bij de resterende voorbeelden ligt het initiatief bij de school. Het kan zijn dat het hierbij gaat om initiatieven van leerlin-

gen, docenten, de schoolleiding, de OR of een combinatie daarvan. In sommige gevallen betreft het incidenten, in andere gevallen gaat het om een structureel aspect van het curriculum. Deze publicatie richt zich op het invullen van de ruimte die de school heeft. In het vierde hoofdstuk wordt ingegaan op de mogelijkheden die de school daarbij heeft. Bovendien gaat deze publicatie gepaard met twee gerelateerde publicaties. Een daarvan bevat voorbeelden van manieren waarop scholen Actief Burgerschap invullen en een andere betreft een handreiking voor scholen om gefundeerde keuzes te helpen maken.

Het leren en toepassen van Actief Burgerschap vereist een combinatie van kennis en inzicht, vaardigheden, waarden en houdingen, creativiteit en ondernemingsgezindheid, welke op of via de school ontwikkeld kan worden. Dit gebeurt op verschillende plaatsen en manieren: In de vakken, in vakoverstijgende activiteiten en projecten, door middel van het klassen- of schoolklimaat (waaronder de organisatie van inspraak), in de samenwerking tussen school en omgeving. Een deel van die leer- en oefenplaatsen voor Actief Burgerschap heeft een wettelijke basis en een ander deel is het resultaat van de keuzes die de school maakt. In beide gevallen heeft de school diverse mogelijkheden om het leren over en oefenen van burgerschap meer nadruk te geven of effectiever te maken.

2.12 Is er iets bekend over de effecten van Actief Burgerschap?

Met name in het buitenland zijn studies verricht naar de effecten van diverse aspecten van Actief Burgerschap. Maar ook in Nederland zijn bruikbare studies uitgevoerd over schoolklimaat, het welbevinden van leerlingen en de effecten daarvan. Uit het aanbod is een selectie gemaakt waarbij overigens niets is vermeld over de context, de aard en intensiteit van de situaties die zijn bestudeerd. Er is een onderscheid gemaakt tussen programma's binnen en buiten school.

Studieresultaten over het klimaat en activiteiten binnen de school

- Scholen die een democratische werkwijze hanteren (discussietechnieken, betrekken van leerlingen bij besluitvormingsprocessen), bereiken de beste resultaten ten aanzien van maatschappelijke kennis en engagement. Bovendien ontwikkelen deze leerlingen een meer open houding tegenover politieke participatie (27).
- Een Scandinavisch onderzoek gekoppeld aan een wereldwijd onderzoek 'Citizenship and Education in Twenty-eighth Countries' toont een positief verband aan tussen de mate van openheid van het klassenklimaat en kennis van de werking van de maatschappij, vertrouwen in maatschappelijke instituties, en een positieve houding ten opzichte van immigranten en vrouwenrechten (28). Onder een open klassenklimaat wordt hierbij verstaan dat in de klas openlijk wordt gediscussieerd over politieke en sociale onderwerpen, waar leerlingen worden gestimuleerd om zelf standpunten in te nemen en te uiten, ook al wijken die standpunten af van anderen, en waar de docent een onderwerp vanuit verschillende hoeken belicht (29).
- Jeugdigen die het gevoel hebben dat zij in hun primaire omgeving (met name thuis en op school) gewaardeerd worden en er wat toe doen (to make a difference), lopen aanzienlijk minder kans op psychische problemen, criminaliteit, schooluitval, verslaving et cetera (30).

- De voorzitter van het Belgische steunpunt Leerlingenparticipatie, prof. dr. Paul Mahieu, stelt dat participatie leidt tot meer participatie. Daarbij blijkt dat in participatieve scholen leerlingen en leerkrachten meer tevreden zijn, waarbij tevredenheid, welbevinden en het gevoel van controle bijdragen tot een positief klimaat dat op zichzelf het primaire onderwijsproces stimuleert. Daarbij stelt hij vast dat participatie, sociale cohesie en burgerschap onderling gerelateerd zijn, zonder dat er direct een causaal verband is. Wel lijkt sociale cohesie een voorwaarde te zijn voor effectieve participatie, die op haar beurt effecten heeft op burgerschap (31).

Studieresultaten over het klimaat en activiteiten buiten de school

- Service-learning heeft een positief effect op sociaal-emotionele ontwikkeling. Zo vonden leerlingen die deelnamen aan succesvolle service-learning programma's de waarde 'verantwoordelijkheid' belangrijker dan vergelijkbare groepen, hadden zij het gevoel sociaal vaardiger te zijn, waren zij eerder bereid een ander te helpen en hadden zij een positiever zelfbeeld. Tegelijkertijd zullen deze leerlingen minder snel deelnemen aan risicovol gedrag.
- Hetzelfde programma draagt eveneens bij aan betere studieresultaten, het verhoogt de motivatie en het voorkomt spijbelgedrag. Ook helpt het studenten een beter beeld te vormen van carrièremogelijkheden.
- Bovendien draagt het programma bij aan het nadenken over politiek en morele kwesties in de samenleving en leidt het tot een beter begrip van hoe de samenleving werkt en leidt het tot een actieve en positieve houding ten aanzien van maatschappelijke verantwoordelijkheden zoals stemmen en politieke betrokkenheid. (32).

Ervaringen met projecten die tot doel hebben Actief Burgerschap te versterken, tonen aan dat deze inzet bij de leerlingen leidt tot een groter verantwoordelijkheidsbesef, een positiever zelfbeeld, het gevoel een bijdrage te kunnen leveren aan de samenleving, een groter gevoel van welbevinden op school, meer begrip van en betrokkenheid bij de samenleving en tot een vermindering van spijbelen en risicovol gedrag.

2.13 Samenvatting

Burgerschap kent een enge en een brede definitie. In enge zin is burgerschap een recht van de inwoners van een land. In brede zin is burgerschap van toepassing op meerdere domeinen: Politiek-juridisch, economisch en sociaal-cultureel. Waar deze domeinen vroeger ruimtelijk samenvielen in de natiestaat, zijn ze nu bij een groeiende groep in de samenleving aan verschillende geografische gebieden gekoppeld. Burgerschap heeft hiermee niet alleen een wettelijke status, maar is ook het resultaat van een socialisatieproces resulterend in affectiviteit en in verbondenheid voelen met, verantwoordelijkheid dragen en zich inzetten voor de samenleving.

Ideeën over de invulling van burgerschap hangen samen met opvattingen over de relatie mens en samenleving en de rol van de overheid daarbij. Opvattingen over burgerschap en de rol van de burger in de samenleving, spelen dan ook een belangrijke rol in de politiek.

De opvattingen over burgerschap zijn constant in beweging, samenhangend met de

veranderingen die zich in de samenleving voordoen. Overheidsraden en wetenschappers voeden de discussie die binnen verschillende maatschappelijke sectoren, maar ook in de media gevoerd wordt. In de recente discussie komen de begrippen sociale cohesie, integratie, gemeenschapszin en civil society veelvuldig terug. Daaruit blijkt met name de roep om meer eenheid in de samenleving en een groter verantwoordelijkheidsbesef van het individu jegens de gemeenschap.

Burgerschapsvorming vindt plaats in het onderwijs. Voor een deel gebeurt dit impliciet en voor een deel expliciet: Scholen maken zelf een bewuste keuze voor opvoedingsdoelen en de manier waarop ze die willen ontwikkelen bij de leerlingen. Een deel van de opvoedingsdoelen is echter inherent aan het onderwijssysteem en moeilijk te beïnvloeden door individuele scholen.

Opvattingen over de te ontwikkelen waarden bij kinderen zijn in Nederland een zaak van de school. De overheid tracht deze taak van scholen te benadrukken en te stimuleren. Er zijn diverse voorbeelden van landen waar de overheid zich wel nadrukkelijker bemoeit met de richting waarin toekomstige burgers door scholen dienen te worden ontwikkeld.

Onderwijs op het terrein van burgerschap staat wereldwijd in de belangstelling. Daarvoor zijn verschillende oorzaken aan te wijzen die samenhangen met de context van het land. Wel heerst over het algemeen de opvatting dat de complexe en dynamische samenlevingen van vandaag uiteenlopende eisen stellen aan haar burgers en dreigen te desintegreren als haar burgers niet over bepaalde houdingen en vaardigheden beschikken. Het toerusten tot participatie in de samenleving is dan ook duidelijk een centrale doelstelling. Dit toerusten vereist kennis van de maatschappij en de mogelijkheden een bijdrage te leveren, betrokkenheid bij de samenleving en het kennen en nemen van de eigen verantwoordelijkheden.

Het creëren van mogelijkheden om ervaringen op te doen met aspecten van burgerschap zoals initiatieven nemen, participeren in besluitvorming en beïnvloeding van de eigen omgeving - zowel binnen als buiten de school -, het krijgen van vrijheid en het dragen van verantwoordelijkheid, zijn in het onderwijs over het algemeen beperkt. Mogelijkheden binnen de school worden doorgaans onvoldoende benut, maar ook de mogelijkheden die buiten de schoolmuren aanwezig zijn worden vaak gemarginaliseerd en minimaal gebruikt.

Bij het bevorderen en stimuleren van participatie dient men te beseffen in welke mate de verantwoordelijkheden bij de leerlingen liggen en hoe aan hen voldoende gelegenheid geboden wordt om eigenstandig keuzes te maken en initiatieven te nemen. Er bestaan vele vormen van participatie, waarvan een aantal als schijnparticipatie zijn te kenschetsen. Goede participatiemogelijkheden hebben een positief effect op onder meer het welbevinden en de identiteitsontwikkeling van kinderen.

Het bevorderen van Actief Burgerschap in het onderwijs is ten eerste een (maatschappelijk) doel op zichzelf. Ten tweede is het een afgeleid doel van diverse bestaande onderwijsactiviteiten zoals de sociale vakken, diverse projecten en programma's rond sociaal-emotionele vorming. Ten derde is burgerschap een middel om andere doelen te bereiken zoals persoonlijkheidsvorming, het vergroten van de motivatie en het versterken van het leren.

Werken aan Actief Burgerschap komt met name tot uitdrukking in activiteiten binnen en buiten de school waarbij ervaringen worden opgedaan met het dragen van verantwoordelijkheid. Verantwoordelijkheid kan zich richten op eigen ontwikkeling en welzijn, dat van een ander of kan verband houden met het behoren tot een groep of gemeenschap. Verantwoordelijkheidsbesef kan pas worden ontwikkeld als verantwoordelijkheid gegeven wordt. Daarnaast kan de ontwikkeling versterkt worden als de leerling een affectieve band heeft met het onderwerp, zijn kunnen kan tonen en als hem daarbij ook zelfstandig een zekere verantwoordelijkheid gegeven wordt. Tot slot is reflectie is dit proces van belang om een relatie te leggen tussen de activiteit en een van de doelen van burgerschap.

Het leren en toepassen van Actief Burgerschap vereist een combinatie van kennis en inzicht; vaardigheden; waarden en houdingen; creativiteit en ondernemingsgezindheid, welke op of via de school ontwikkeld kan worden. Dit gebeurt op verschillende plaatsen en manieren: In de vakken, in vakoverstijgende activiteiten en projecten; door middel van het klassen- of schoolklimaat (waaronder de organisatie van inspraak), in de samenwerking tussen school en omgeving. Een deel van die leer- en oefenplaatsen voor Actief Burgerschap kent een wettelijke basis en een ander deel is het resultaat van de keuzes die de school maakt. In beide gevallen heeft de school diverse mogelijkheden om het leren over en oefenen van burgerschap meer nadruk te geven of effectiever te benutten.

Ervaringen met projecten die tot doel hebben Actief Burgerschap te versterken tonen aan dat deze inzet bij de leerlingen leidt tot een groter verantwoordelijkheidsbesef, een positiever zelfbeeld en het gevoel een bijdrage te kunnen leveren aan de samenleving, een groter gevoel van welbevinden op school, meer begrip van en betrokkenheid bij de samenleving en vermindering van spijbelen en risicovol gedrag.

Noten

- 1 Micha de Winter, Onderwijs en morele herbewapening. In: Mark Bovens en Anton Hemerijck (red.), *Het verhaal van de moraal; Een empirisch onderzoek naar de sociale bedding van morele bindingen*. Amsterdam en Meppel, 1996, blz. 50-71.
- 2 Ido de Haan, *Zelfbestuur en staatsbeheer; Het politieke debat over burgerschap en rechtsstaat in de twintigste eeuw*. Amsterdam, 1993.
- 3 Een belangrijke vertegenwoordiger is A. MacIntyre, *After Virtue*, Notre Dame, 1981. Zie voor een overzicht: A. Etzioni, *Rights and the common good: the communitarian perspective*. New York, 1995. Een Nederlandse sociologische uitwerking van het communitaristische gedachtegoed is: H.P.M. Adriaansens en A.C. Zijdeveld, *Vrijwillig initiatief en de verzorgingsstaat; Cultuursociologische analyse van een beleidsprobleem*. Deventer, 1981.
- 4 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, H.P. van Gunsteren en P. den Hoed (red.), *Eigentijds burgerschap*, 1992.
- 5 Zie ook een latere publicatie van een van de schrijvers van het WRR rapport, H. van Gunsteren, *A Theory of Citizenship: Organizing Plurality in Contemporary Democracies*. Boulder/Oxford, 1998.

- 6 Onderwijsraad, *Samen Leren Leven; Verkenning onderwijs, burgerschap en gemeenschap*. Den Haag, 2002.
- 7 Idem, blz. 10.
- 8 'Nederland is vanouds het land dat aan de *civil society*, *de burgermaatschappij* dus, een *relatief onafhankelijke opstelling toekent ten opzichte van 'de staat' en 'de economie'*.
Ton Notten, *Samen Leren Leven In Een Civil Society; Over de grenzen van sociale cohesie*. Lezing tijdens het congres 'Samen leren leven - een civil society op z'n Rotterdams', 10 februari 2003.
- 9 Onderwijsraad, zie noot 6, blz. 36.
- 10 J.M.M. Ritzen, *Onderwijs 1995 en daarna*. In: *Pedagogisch Tijdschrift*, 1992, blz. 85-89.
- 11 Platform Pedagogische Opdracht, *Meten is vormen?* Enschede (SLO), 1995.
- 12 *Deelnemen aan morele communicatie; Leren voor het leven in een democratische, pluriforme samenleving*. Eindrapport Sociaal Ethische Oriëntatie (SEO) in de Tweede Fase Voortgezet Onderwijs. Enschede (SLO), 2001.
- 13 Veugelers W. e.a., *Onderzoek naar de pedagogische functie van het onderwijs op klas- en schoolniveau*. Programmaraad voor het Onderwijsonderzoek (PROO) / Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Den Haag, 2002.
- 14 Veugelers. W.M.M.H., *Waarden en Normen in het onderwijs; Zingeving en humanisering: autonomie en sociale betrokkenheid*. Universiteit voor Humanistiek. Utrecht 2003.
- 15 Dam, T. Ten en M. Volman. *Levenskunst en reddingsvest*. Didactief & School. Maart 2002.
- 16 David Kerr, *Citizenship Education: an International Comparison*. A Working Paper for Discussion. NFER / QCA, England, 1999.
- 17 Idem.
- 18 CIDREE / SICI *Raising the effectiveness of Citizenship Education. The perspectives of curriculum developers, school inspectors and researchers*. Workshop report. CIDREE, Netherlands/ SICI, England, 2002.
- 19 Prof. Dr. P. Mahieu, *Participatie, Sociale cohesie en Burgerschap*. Inleiding expert-conferentie. Brussel, België 2001.
- 20 Geert ten Dam, *Key-note speech. European conference on linking education with the promotion of health in schools*. NIGZ. Nederland, 2002.
Micha de Winter, *Beter Maatschappelijk Opvoeden; Hoofdlijnen van een eigentijdse participatiepedagogiek*, Universiteit van Utrecht, 2000.
- 21 Zie onder meer het leermodel van David A. Kolb, *Experiential learning: experience as the source of learning and development*; Englewood Cliffs, New Jersey, 1984.
- 22 Prof. Dr. P. Mahieu, zie noot 19.
- 23 Suzanne Mellor. *What's the point? Political attitudes of Victorian year 11 students*. ACER, Melbourne, 1998.
- 24 R.A. Hart, *Children's participation. From Tokenism to Citizenship*. Unicef, Firenze, 1992.
- 25 Jeroen Bron e.a., *Opvoeden door onderwijs*. SLO, Enschede 2003 (te verschijnen).
- 26 Learning and Teaching Scotland. *Education for Citizenship in Scotland: A paper for discussion and development*, 2001.
- 27 Judith Torney-Purta e.o.(eds.), *Citizenship and Education in Twenty-eighth Countries: Civic Knowledge and Engagement at Age Fourteen*, IEA. 2001

- 28 Skolverket, *Democracy in Swedish Education*, Skolverket, 2000.
- 29 I. Munck a.o., *Citizenship Competence and Identity related to Class Room Climate and Leisure Time Activities in Nordic Countries and Estonia* (Paper presentation), 2001.
- 30 M. de Winter, zie noot 20.
- 31 Prof. Dr. P. Mahieu, zie noot 19.
- 32 Shelley Billig, *Profiles of Success: Engaging Young people's Hearts and Minds Through Service Learning*. The Grantmaker Forum on Community & National Service, 2000.

Bijlage 2

ACTIEF BURGERSCHAP IN DE KERNDOELEN EN EINDTERMEN

In dit beknopte onderzoek is gezocht naar aanknopingspunten voor Actief Burgerschap in de kerndoelen en eindtermen. Daarbij is gekeken naar de thans geldende kerndoelen en eindtermen. Er zijn weliswaar veranderingen in de maak, maar zijn deze nog niet vastgesteld en nog lang niet geëffectueerd.

1 Basisonderwijs

Het onderwijsaanbod voor het basisonderwijs is sinds 1993 vastgelegd in kerndoelen. In 1998 zijn deze kerndoelen herzien. In 2001 is een commissie ingesteld om voorstellen te ontwikkelen voor een nieuwe invulling van het basisonderwijs en voor de functie en invulling van de kerndoelen daarbij.

Onderscheiden worden: Kerndoelen per leergebied en leergebiedoverstijgende kerndoelen. Kerndoelen per leergebied zijn geformuleerd voor: Nederlandse taal (+ Friese taal in Friesland), Engelse taal, rekenen/wiskunde, oriëntatie op mens en wereld (aardrijkskunde, geschiedenis, samenleving, techniek, milieu, gezond en redzaam gedrag, natuuronderwijs), lichamelijke opvoeding en kunstzinnige oriëntatie. Daarnaast zijn er leergebiedoverstijgende kerndoelen.

Leergebiedoverstijgende kerndoelen

Deze betreffen: 1 Werkhouding; 2 Werken volgens plan; 3 Gebruik van uiteenlopende leerstrategieën; 4 Zelfbeeld; 5 Sociaal gedrag en 6 Nieuwe media. Actief Burgerschap sluit met name aan op:

- 1 Werkhouding.
De leerlingen hebben belangstelling voor de wereld om hen heen en zijn gemotiveerd deze te onderzoeken.
- 3 Gebruik van uiteenlopende leerstrategieën.
Daaronder valt te denken aan: Gerichte vragen stellen, feiten van meningen onderscheiden, samenwerken en met elkaar overleggen om tot een oplossing te komen.
- 4 Zelfbeeld.
De leerlingen kunnen met hun eigen mogelijkheden en grenzen omgaan. Ze hebben zelfvertrouwen, kunnen gedragsimpulsen beheersen en durven voor zichzelf en anderen op te komen.
- 5 Sociaal gedrag.
De leerlingen leveren een positieve bijdrage in een groep onder andere door respectvol omgaan met anderen, verantwoordelijkheid nemen voor te verrichten taken.

Kerndoelen per leergebied

In de kerndoelen per leergebied ontbreekt expliciete aandacht voor Actief Burgerschap, maar er zijn wel aanknopingspunten aan te wijzen:

- Geschiedenis (multiculturele samenleving, arbeid).
- Samenleving (vorming van kritische personen van wie respectvol en maatschappelijk verantwoord gedrag kan worden gevraagd, discriminatie, tolerantie, emancipatie, multiculturele samenleving, politie, rechtbank).
- Nederlandse taal: mondelinge taalvaardigheid (ervaringen, mening, waardering of afkeuring weergeven); leesvaardigheid (onder andere. betogende tekst relateren aan eigen mening); schrijfvaardigheid (brief schrijven, gedachten, ervaringen, gevoelens ordenen).

2 Basisvorming

De eerste drie jaren van het voortgezet onderwijs worden aangeduid als de basisvorming. Het principe is dat alle leerlingen dezelfde, bij wet vastgelegde, minimale basis geboden wordt aan kennis, inzicht en vaardigheden. De basisvorming werd in 1993 officieel ingevoerd, maar uit onderzoek van de onderwijsinspectie is gebleken dat de belangrijkste vernieuwende aspecten zoals de nadruk op toepasbare kennis en vaardigheden en het loskomen van een frontale doceerstijl, nog weinig gestalte hebben gekregen. Om de vijf jaar worden de kerndoelen van de basisvorming herzien. Het laatst gebeurde dat in 1998. Momenteel loopt een revisietraject waarbij een taakgroep is aangesteld die voorstellen ontwikkelt voor een nieuwe invulling van de basisvorming.

De basisvorming kent algemene onderwijsdoelen en kerndoelen per vak.

Algemene onderwijsdoelen

Doel 1 : ‘Werken aan vakoverstijgende thema’s’ heeft betrekking op de zogenaamde ‘facetten en educaties’, waaronder: Interculturele samenleving, emancipatie, informatie en communicatietechnologie, internationalisering, de pedagogische opdracht van de school, invloed van de media.

Dit doel is omschreven als: ‘De leerling leert, in het kader van brede en evenwichtige oriëntatie op mens en samenleving, enig zicht te krijgen op relaties met de persoonlijke en maatschappelijke omgeving. Daarbij wordt expliciet aandacht besteed aan:

- 1.1 Het kennen van en kunnen omgaan met andermans normen en waarden;
- 1.4 Het functioneren als democratisch burger in een multiculturele samenleving’.

De doelen 2 tot en met 6 betreffen de vaardigheden: Leren uitvoeren (2), leren leren (3), leren communiceren (4), leren reflecteren op het leerproces (5) en leren reflecteren op de toekomst (6).

Met name doel 3, 4 en 6 hebben enige relevantie voor Actief Burgerschap. Enkele voorbeelden:

- 3.6 Persoonlijke ervaringen en opdrachten van anderen verwerken in woord, beeld, klank en beweging.
- 3.7 Op basis van argumenten tot een eigen standpunt komen.
- 4.4 Verschillen in meningen en opvattingen benoemen en hanteren.
- 6.1 Inventariseren van eigen mogelijkheden en interesses.
- 6.3 De rol en het belang van op school geleerde kennis, inzicht en vaardigheden.

Actief Burgerschap kan aansluiten bij deze algemene onderwijsdoelen, maar biedt ook mogelijkheden om ze te ontwikkelen en toe te passen. De Nederlandse onderwijsinspectie heeft geconstateerd dat er op dit punt namelijk nog veel te verbeteren valt.

Kerdoelen per vak

In de kerndoelen van ieder vak afzonderlijk komen de algemene vaardigheden voor een deel weer terug in een vorm die meer toegesneden is op het betreffende vak. Ook hiervoor geldt dat de aanknopingspunten bij deze vaardigheden op meer plaatsen te vinden zijn.

Inhoudelijke aanknopingspunten zijn daarentegen schaars. We vinden ze met name bij:

- Nederlands
Eigen mening geven en compromis bereiken, relatie fictie en de werkelijkheid.
- Geschiedenis
Eigen standpunt weergeven en beargumenteren, sociale verhoudingen, emancipatie-ideologieën en religies, grondwet en grondrechten, vluchtelingenproblematiek, functioneren politiek bestel.
- Aardrijkskunde
Uitleggen hoe men in het dagelijks leven te maken heeft met aardrijkskundige vragen op het gebied van herinrichting stedelijke en landelijke gebieden, etnische en ruimtelijke segregatie en integratie, verkeersproblematiek, milieu en duurzame ontwikkeling, Europese integratie, ontwikkelingsproblematiek en –samenwerking.
- Economie
Kritisch benaderen van standpunten over economisch-maatschappelijke vraagstukken, maatschappelijke kosten en baten, werkloosheid.
- Verzorging
Verband leggen tussen begrippen uit het vak verzorging en zorg in het dagelijks leven en de samenleving; economische en maatschappelijke zelfstandigheid; emancipatorische en maatschappelijke aspecten van betaalde en onbetaalde arbeid, tijdsbesteding, relaties, consumentengedrag, verantwoordelijkheid nemen voor verzorgende activiteiten, rekening houden met waarden, normen, gewoonten, gebruiken en gedrag.
- Natuur en scheikunde
Natuur- en scheikundige aspecten in maatschappelijke situaties herkennen en de positieve en negatieve elementen hierin onderscheiden.

3 VMBO

In het vmbo wordt onderscheid gemaakt tussen algemeen vormende en beroepsvoorbereidende vakken. Voor Actief Burgerschap zijn van belang zowel de algemene vakken en dan met name de sociale vakken, als ook de beroepsvoorbereidende vakken. Bij de laatste bestaan mogelijkheden om ervaring op te doen met deelname aan het arbeidsproces, vrijwilligerswerk en het leveren van een bijdrage aan de samenleving.

Evenals de basisvorming kent het vmbo naast de vakken een preambule met algemene vaardigheden. Aangezien deze niet noemenswaardig verschillen van de basisvorming, wordt hier volstaan met een verwijzing naar de paragraaf over basisvorming.

Kerdoelen per vak

Per vak zijn ook vakspecifieke vaardigheden opgenomen, waarbij de belangrijkste in dit verband is: Het uitvoeren van enkele eenvoudige onderzoekjes van beperkte omvang. Deze onderzoekjes monden uit in het zogenaamde sectorwerkstuk waarvoor een duidelijke structuur is aangegeven in het examenprogramma: voorbereidings-, uitvoerings-, afsluitings- en evaluatiefase.

In de eindtermen van de algemene vakken is een groot aantal aanknopingspunten te vinden voor Actief Burgerschap in vooral de vakken geschiedenis en maatschappijleer en in mindere mate, aardrijkskunde.

Belangrijkste aanknopingspunten per vak:

- **Geschiedenis en staatsinrichting**
De leervaardigheden voor het vak waaronder: Historische gebeurtenissen verklaren en een eigen standpunt weergeven. Verder onderwerpen als: Kiesrecht, klassieke en sociale grondrechten, democratisering, feminisme, politieke en maatschappelijke participatie, emancipatie, beroepen op grondrechten, arbeidsomstandigheden en kindwet, armoede en armenzorg.
- **Maatschappijleer 1 en 2**
Leervaardigheden zoals: Maatschappelijke vraagstukken kunnen benaderen vanuit politiek-juridische, sociaal-economische, sociaal-culturele hoek. Verder onderwerpen als: Gemeenschappelijke en tegengestelde waarden en normen, overheidsbeleid ten aanzien van sociale ongelijkheid, betekenis van regels voor het samenleven van mensen, socialisatieprocessen, voorbeelden van mogelijkheden die individuele burgers hebben om invloed uit te oefenen op politieke besluitvormingsprocessen, kenmerken van parlementaire democratie, tegemoet treden van vooroordelen en discriminatie vanuit het beginsel van gelijkwaardigheid en respect, belangen en persiegroepen, allochtonenbeleid in relatie tot grondwet en Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, massamedia en vrijheid van meningsuiting, objectiviteit van berichtgeving, beïnvloeding van de beeldvorming door massamedia, principes van de rechtsstaat.

4 De Tweede fase

In 1999 is de herziene Tweede fase havo/vwo van start gegaan om het onderwijsaanbod bij de tijd te brengen en de vernieuwing vanuit de onderbouw te continueren. Daarnaast hoopt de Tweede fase een antwoord te zijn op de aansluitingsproblemen met het hbo en wo. Deze betreffen niet zozeer het kennisniveau. In de vernieuwde Tweede fase is hier dan ook minder nadruk op gelegd.

De problemen liggen met name op het terrein van vaardigheden, waaronder zelfverantwoordelijkheid voor studiesucces, systematisch werken, functioneren in groepsverband, mondeling en schriftelijk presenteren en het gebruiken van informatie en communicatie technologie (ICT). In de Tweede fase is daarom een sterke nadruk gelegd op vaardigheden die voor ieder vak afzonderlijk zijn ondergebracht in een apart domein (domein A). In tegenstelling tot de basisvorming en het vmbo is er dus niet een voor alle vakken geldende verzameling vaardigheden opgenomen in een preambule. Wel komt een belangrijk deel van de vaardigheden op hoofdlijnen met elkaar overeen.

Vaardigheden per vak

In de verdere uitleg over de Tweede fase is illustratief gekozen voor het vak maatschappijleer. In grote lijnen geldt dit ook voor de andere vakken.

Profielen

De verschillende vakken in de Tweede fase zijn georganiseerd in vier profielen waaruit een leerling er een moet kiezen. Deze zijn:

- 1 Cultuur en maatschappij
- 2 Economie en maatschappij
- 3 Natuur en gezondheid
- 4 Natuur en techniek

Binnen een profiel wordt een profielspecifieke combinatie van vakken aangeboden.

Daarnaast is er een pakket vakken dat alle leerlingen, ongeacht hun profiel dienen te volgen: Het gemeenschappelijk deel.

Tenslotte is er het vrije deel, ook hieruit moeten de leerlingen een vak kiezen.

Maatschappijleer wordt aangeboden als vak in het gemeenschappelijk deel (havo: 160 uur/vwo: 120 uur), het vrije deel (havo: 200 uur/vwo 360 uur) en als keuzevak in het profiel cultuur en maatschappij (havo: 200 uur/vwo 360 uur).

Geschiedenis is als verplicht vak opgenomen in de profielen cultuur en maatschappij en economie en maatschappij.

De positie van de vakken is nog niet herder uitgekristalliseerd, met name door het terugdraaien van de beoogde integratie geschiedenis en maatschappijleer.

Examinering

Ook de examinering is in de Tweede fase veranderd. Het schoolexamen is opgebouwd uit drie componenten: Toetsen, praktische opdrachten en profielwerkstuk en handelingsdeel.

Door de praktische opdrachten, het profielwerkstuk en het handelingsdeel kan de docent de in de Tweede fase zo belangrijke geachte vaardigheden evalueren. Actief Burgerschap kan hier haar voordeel mee doen, want:

- 1 de betreffende vaardigheden kunnen hierop worden toegepast,
- 2 er is ruimte te variëren op de voorgeschreven inhoud,
- 3 de buitenschoolse ervaringen van leerlingen kunnen een plaats krijgen.

Praktische opdrachten en profielwerkstuk

Alle leerlingen in de Tweede fase dienen een profielwerkstuk af te leveren. In deze 'meesterproef' moeten leerlingen de vaardigheden tonen die ze zich in hun schoolloopbaan eigen hebben moeten maken. Zoals de naam al aangeeft moet het werkstuk qua thema en vakgebied een relatie hebben met het gekozen profiel. Het werkstuk moet op ten minste twee vakdisciplines gebaseerd zijn (tijdelijk is dit teruggebracht tot 1 vak). Leerlingen kunnen alleen of in groepjes werken aan het profielwerkstuk. De tijdsinvestering is voor havo 40-80 uur tot minimaal 80 uur voor vwo. De beoordeling richt zich zowel op het proces als het product, inclusief presentatie. Bij het proces wordt onderscheid gemaakt tussen: Oriëntatie en keuzefase, onderzoeksfase, fase van voorbereiding van de presentatie en presentatiefase. De docent volgt de fasen en de leerlingen houden een logboek bij. Voor

het opzetten van het werkstuk zijn voor de leerlingen stappenplannen beschikbaar. Het product hoeft geen geschreven werkstuk te zijn, maar mag ook een (video, multimedia en dergelijke) presentatievorm, opvoering, maquette, virtuele campagne en dergelijke zijn. De informatie komt bij voorkeur niet slechts voort uit literatuuronderzoek, maar bijvoorbeeld ook uit interviews of enquêtes, zodat ook andere vaardigheden worden getoond. Leerlingen kunnen hierbij voordeel hebben van buitenschoolse activiteiten waar ze aan deel nemen.

Handelingsdeel

Tot het handelingsdeel worden activiteiten van leerlingen gerekend die wel moeten worden uitgevoerd, maar moeilijk te beoordelen zijn. Het kan gaan om oriëntatie op studie en beroep, maar ook om museumbezoek, bijwonen van een (gemeente)raadszitting of een andere aan het vak gerelateerde buitenschoolse activiteit. Overigens is dit handelingsdeel voorlopig geschrapt. Dit is een tijdelijke maatregel om de overladenheid van het examenprogramma te verlichten.

Kerdoelen per vak

- Maatschappijleer (havo)
Andere aanknopingspunten in het examenprogramma Maatschappijleer kunnen zijn: Parlementaire democratie, pressiegroepen, politieke participatie, klassieke vrijheidsrechten, vrijheid van meningsuiting, UVRM en grondwet in relatie tot recht op arbeid, achterstandspositie etnische minderheden, discriminatie, beginselen rechtsstaat, dilemma's bij uitvoering taken van politie, OM en rechterlijke macht, recht van burgers op eerlijk proces, uitgangspunten ontwikkelingssamenwerking, relatie ontwikkelingssamenwerking en culturele verscheidenheid, democratie en mensenrechten.
- Nederlands
Bij het vak Nederlands komen diverse vaardigheden aan de orde zoals discussie en argumentatieve vaardigheden. Niet vermeld is waar deze discussies over zouden moeten gaan. Maatschappelijke thema's liggen voor de hand. Hetzelfde geldt voor het aan de hand van literaire teksten leerervaringen opdoen ten aanzien van aspecten van de maatschappij.
- Filosofie
Een geheel nieuw examenvak in de Tweede fase is filosofie. Ook bij dit vak is het belang dat gehecht wordt aan vaardigheden evident. De specifieke invalshoek van filosofie daarbij is niet zozeer een maatschappelijk issue, al worden wel maatschappelijke thema's behandeld, maar het zoeken naar waarheid, essenties, redeneringen, afwegingen in diverse dilemma's, waarden en ethiek.

Literatuur

MOCW. *Kerdoelen basisvorming 1998 – 2003*. MOCW / SDU, Den Haag. 1998.
Meijs L., Brochure voor docenten maatschappijleer. Enschede 1998
SLO, *Basisonderwijs in Nederland*. Enschede 1999.
SLO, *Examenprogramma's vmbo*. (CD-rom) Enschede 1999

Bijlage 3

LEERGEBIEDOVERSTIJGENDE (TUSSEN)DOELEN

Omdat Actief Burgerschap niet specifiek gekoppeld is aan een bepaald vak- c.q. leergebied kunnen anderzijds bovendien leergebiedoverstijgende doelen en daarbinnen te onderscheiden tussendoelen mee richting gevend zijn voor een fasering.

Onderstaande leergebiedoverstijgende doelen en daarvan afgeleide tussendoelen zijn ontleend aan: *Leergebied overstijgende kerndoelen; Tussendoelen en leerlijnen (TULE)*. *Uitgave: SLO, Enschede*. Weliswaar met een accent naar het primair onderwijs worden die in deze uitgave voor zes onderscheiden leergebiedoverstijgende terreinen kernachtig beschreven.

1 Werkhouding

De leerlingen hebben belangstelling voor de wereld om hen heen en zijn gemotiveerd deze te onderzoeken:

- ze kunnen gerichte vragen stellen;
- ze kunnen relevante informatie zoeken en gebruiken;
- ze hebben plezier in het leren van nieuwe dingen;
- ze zetten door wanneer iets niet direct lukt;
-
-
-

2 Werken volgens plan

De leerlingen kunnen een plan opstellen en er naar handelen:

- ze kunnen een doel formuleren;
- ze kunnen zich op een onderwerp oriënteren;
- ze begrijpen bij (eenvoudige) problemen wat oorzaken en gevolgen zijn;
- ze kunnen uit het voorgaande conclusies trekken;
- ze kunnen (grotere) activiteiten stap voor stap indelen en uitwerken;
- ze kunnen achteraf beoordelen of hun planning een goede was;
- ze kunnen de resultaten van hun werk presenteren in de vorm van een toelichting, een spreekbeurt, een werkstuk, een uitstalling, een tentoonstelling, een (muur)krant;
-
-
-

3 Gebruik van uiteenlopende leerstrategieën

De leerlingen kunnen bij leeractiviteiten uiteenlopende strategieën en vaardigheden gebruiken:

- ze kunnen gerichte vragen stellen aan personen;
- ze kunnen hoofd- van bijzaken onderscheiden;
- ze kunnen feiten van meningen onderscheiden;
- ze kunnen relevante informatie zoeken (werken met registers) en verwerken uit verschillende bronnen (woordenboek, atlas, encyclopedie, specifieke naslagwerken, cd-roms, internet);
- ze kunnen samenwerken en met elkaar overleggen om gezamenlijk tot standpunten en oplossingen te komen;
- ze kunnen achteraf beoordelen of hun strategie een goede was;
-
-
-

4 Zelfbeeld

De leerlingen met hun eigen mogelijkheden en grenzen om te gaan:

- ze kennen hun eigen mogelijkheden, wensen, voorkeuren, beperkingen;
- ze ontwikkelen c.q. hebben zelfvertrouwen;
- ze kunnen gedragsimpulsen beheersen;
- ze kunnen en durven voor zichzelf en voor anderen op te komen;
-
-
-

5 Sociaal gedrag

De leerlingen leveren een positieve bijdrage in een groep:

- ze gaan respectvol met anderen om;
- ze handelen naar algemeen geaccepteerde normen en waarden;
- ze respecteren verschillen in levensbeschouwing en cultuur;
- ze durven in een groep voor hun eigen standpunt uit te komen;
- ze houden rekening met gevoelens en wensen van anderen;
- ze durven in een groep steun te geven aan iemand met een afwijkend standpunt;
- ze nemen verantwoordelijkheid voor te verrichten taken;
-
-
-

6 Nieuwe media

De leerlingen maken verantwoord en doelbewust gebruik van communicatiemiddelen waaronder de nieuwe media:

- ze kunnen een tekst maken en bewerken met tekstverwerkingsprogramma op de computer;
- ze weten globaal welke mogelijkheden verschillende (digitale) informatiemiddelen hebben;
- ze kunnen met behulp van een computer digitale leermiddelen gebruiken;
-
-
-

Bijlage 4

AANBEVOLEN INTERNETSITES (URL'S)

www.aps.nl

APS is een landelijke ondersteuningsinstelling voor onderwijs.

www.citizenship-global.org.uk

Deze site is een portal voor onderwijsgevendenden over de globale dimensie van burgerschapseducatie.

www.cps.nl

CPS is een landelijke ondersteuningsinstelling voor onderwijs.

www.islamenburgerschap.nl

De stichting 'Islam en Burgerschap' stimuleert het maatschappelijk debat binnen de islamitische gemeenschap. Uitgangspunt daarbij is: De islam is een rijke bron van normen en waarden die door moslims gebruikt kunnen worden bij het vormgeven van hun burgerschap in deze maatschappij.

www.jeugdraad.nl

Een overkoepelende organisatie voor en door jongeren met aandacht voor uiteenlopende thema's, onder andere: Politieke jongerenparticipatie, jeugdcultuur en vrije tijd, internationale jongerenparticipatie.

www.kpcgroep.nl

KPC Groep is een landelijke ondersteuningsinstelling voor onderwijs. Zij voert het project Actief Burgerschap uit.

www.klasse.be

Klasse wil door gerichte informatie de betrokkenheid bij het onderwijsgebeuren optimaliseren van leerlingen, ouders, leraren et cetera. Dit moet leiden tot meer participatie en democratisch engagement.

www.le.ac.uk/education/centres/citizenship

De site van het 'Centre for Citizenship Studies in Education' van de Universiteit van Leicester.

www.nc.uk.net

Informatie over het Engelse nationale curriculum, onder andere inzake: 'Citizenship Education'.

www.nizw.nl

NIZW richt zich op het verbeteren van de sector 'Zorg en welzijn'. Vanuit betrokkenheid bij het thema 'Jeugd' zet NIZW zich in voor de Brede School-ontwikkeling. Het 'Expertisecentrum Brede School' tracht het binnenschoolse en buitenschoolse leren te verbinden.

www.omroep.nl/vara/ownhlaghuis

De VARA werkt voor 'Op weg naar Het Lagerhuis' samen met de educatieve uitgeverij ThiemeMeulenhoff, het Nationaal Jeugddebate, de twaalf Nederlandse provincies en de Nationale Commissie voor Internationale Samenwerking en Duurzame Ontwikkeling (NCDO).

www.publiek-politiek.nl

Site van het Instituut voor Publiek en Politiek (IPP). Dit is de Landelijke organisatie die zich ten doel stelt politieke en maatschappelijke participatie te bevorderen.

www.nov.nl

NOV is de vereniging van en voor vrijwilligersorganisaties. De vereniging telt 330 lid-organisaties. Zij is gericht op het stimuleren van vrijwilligerswerk in de samenleving.

www.sardes.nl

Sardes is een onafhankelijke instelling voor onderzoek en advies op het terrein van onderwijs, jeugd, welzijn en gezondheidszorg. Actuele onderwerpen waar zij zich mee bezig houdt zijn onder meer: Brede School, mentoring en sociale competenties.

www.slo.nl

SLO is een landelijke ondersteuningsinstelling voor onderwijs.

www.smaakmakers.nl

Vrijwilligersorganisaties, scholen, kennisinstellingen, adviseurs en steunorganisaties hebben twee jaar lang het project 'Smaakmakers' gedragen. Een overzicht van projecten en producten.

www.vub.ac.be/TOR

Achter deze site gaat de onderzoeksgroep schuil van de Vrije Universiteit Brussel. Zij verricht fundamenteel en toegepast onderzoek rondom thema's als: Educatie en burgerschap, participatie van jongeren in het onderwijs.

www.vrijwilligersplein.nl

Vrijwilligersplein is on-line voor wie informatie zoekt op het gebied van vrijwilligerswerk in Nederland. Vrijwilligersplein informeert over de mogelijkheden die vrijwilligerswerk biedt en over de wijze waarop van deze mogelijkheden gebruik gemaakt kan worden.

www.x-s2.nl

Geeft toegang tot onafhankelijk kennisnetwerk op het gebied van sociaal beleid, met onder andere als onderdeel 'Vrijwilligersbeleid en participatie'.

Bijlage 5

AANBEVOLEN LITERATUUR

CIDREE-SICI Workshop, *Raising the effectiveness of Citizenship Education; The perspectives of curriculum developers, school inspectors and researchers*. SLO, Enschede, 2002

Dam ten G. e.a., *Scholen voor sociale competentie; Een pedagogisch-didactische benadering*. Swets & Zeitlinger, Lisse, 1999

Greven J., *Educatie zijn Onderwijs Kansen*. SLO, Enschede, 2000.

Hees van C. e.a., *Jong betrokken; Jongerenparticipatie op lokaal niveau*. Instituut voor Publiek en Politiek, Amsterdam, 2002.

Koopmann F., *Projekt: Aktive Bürger; Sich demokratisch durchsetzen lernen; Eine Arbeitsmappe*. Center for Civic Education. Verlag an der Ruhr, Mülheim an der Ruhr, 2001

Learning and Teaching Scotland. Education for citizenship in Scotland: A paper for Discussion and Development, 2001

Meerdink J. e.a., *Vraag het aan de leerlingen; Een verkennend onderzoek naar leerlingenparticipatie en de brede school in het voortgezet onderwijs*. Uitgeverij SWP, Amsterdam, 2001

Noble C. e.a., *The PSHCE co-ordinator's handbook for key stages one to four*. Routledge/Falmer, London, 2002

Oenen van S. e.a., *Sociale competentie en de brede school*. NIWZ, Utrecht, 2001

Onderwijsraad, *Samen leren leven; Verkenning onderwijs, burgerschap en gemeenschap*. Den Haag, 2002.

Onderwijsraad, *Rondom onderwijs; studie*. Den Haag, 2002

Pool N., *Scholen adopteren Monumenten; Een handleiding voor docenten en andere betrokkenen voor het gebruik van de historische omgeving in het onderwijs*. Stichting Nationaal Contact Monumenten, Amsterdam, 1997

Qualifications and Curriculum Authority, *Personal, social and health education and citizenship at key stages 1 and 2; Initial guidance for schools*. London 2000

Qualifications and Curriculum Authority, *Citizenship, A scheme of work for key stage 3; Teacher's guide*. London, 2001

Tan S. e.a., *Gezocht: leerling-vrijwilliger (M/V); Onderzoek naar vrijwilligerswerk door scholieren*. Verwey-Jonker Instituut, Utrecht, 2002

Torney-Purta J. e.a., *Citizenship and Education in Twenty-eight Countries; Civic Knowledge and Engagement at Age Fourteen*. IEA, 2001

Valkestijn M. e.a., *Actief na school; Sociale doelen in de Verlengde schooldag voortgezet onderwijs, een tussenstand*. NIZW, Utrecht, 1999

Veugelers W., *Waarden en normen in het onderwijs; Zingeving en humanisering: autonomie en sociale betrokkenheid*. Universiteit voor Humanistiek, Utrecht, 2003

Vuijsje. H. red., *Mores leren; De overdracht van normen en waarden in het onderwijs*. Sardes, Utrecht, 2001

Walraven M. e.a., *Sociale competentie ter bevordering van sociale participatie; Een begrip-kader voor de ontwikkeling van beleidsprogramma's en indicatoren*. Oberon, 2002

Winter de M., *Beter maatschappelijk opvoeden; Hoofdlijnen van een eigentijdse participatie-pedagogiek*. Van Gorcum, Assen, 2000

Bijlage 6

NUTTIGE ADRESSEN

APS

Zwarte Woud 2
3524 SJ Utrecht
Postbus 85475
3508 AL Utrecht
tel. 030-2856600
fax: 030-2856888
www.aps.nl

CPS

Plotterweg 30
3821 BB Amersfoort
Postbus 1592
3800 BN Amersfoort
tel. 033-4534343
fax: 033-4534353
e-mail: cps@cps.nl
www.cps.nl

Instituut voor Publiek en Politiek (IPP)

Prinsengracht 915
1017 KD Amsterdam
tel. 020-5217600
fax: 020-6383118
info@publiek-politiek.nl
www.publiek-politiek.nl

KPC Groep

Postbus 482
5201 AL 's-Hertogenbosch
tel. 073-6247247
fax 073-6247294
kpcgroep@kpcgroep.nl
www.kpcgroep.nl

Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn (NIZW)
Catharijnesingel 47
3511 GC Utrecht
Postbus 19152
3501 DD Utrecht
tel. 030-2306311
fax 030-2319641
e-mail: infolijn@nizw.nl
www.nizw.nl

Nederlandse Organisatie voor Vrijwilligerswerk
Plompstorengracht 15 a
Postbus 2877
3500 GW Utrecht
tel: 030-2319844
fax: 030-2343896
e-mail: algemeen@nov.nl
www.nov.nl

Sardes
St. Jacobsstraat 63
3511 BP Utrecht
tel. 030-2326200
secretariaat@sardes.nl
www.sardes.nl

Secretariaat Nationale Jeugdraad
Maliebaan 127
3581 CK Utrecht
tel. 030-2303575
fax 030-2303585
e-mail: info@jeugdraad.nl
www.jeugdraad.nl

SLO (Stichting Leerplan Ontwikkeling)
Boulevard 1945 3
7511 CA Enschede
Postbus 2041
7500 CA Enschede
tel. 053-4840840
fax: 053-4307692
info@slo.nl
www.slo.nl